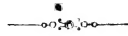

ॐ तत्सत् ।

कामन्दकीयनीतिसारटीका* ।

प्रथमः सर्गः ।

‘प्रभावात्’ प्रभुशक्तिः । कोशदण्डफलं हि प्रभुशक्तिः । ‘शाश्वते पथि’
स्वर्गमोक्षगामिनि नित्ये मार्गे । दीयतीति दिवु क्रीडाविजिगीषा-
व्यवहारदृतिस्तृप्तिकान्तिगतिस्थिति धातृकृतसमस्तगुणसम्पन्नत्वात् ‘देवः’
महोपतिरेव । ‘जयति’ बाह्याभ्यन्तरानरीन् जयतीत्यर्थः । ‘श्रीमान्’
शास्त्रप्रज्ञायात्मसम्पत्तिसम्पन्नः । बधः क्लेशोऽर्थग्रहणञ्च दण्डस्तं दण्डेषु
धारयतीति ‘दण्डधारः’ ॥ १ ॥

कामन्दकिरधिकृतदेवतास्तत्वनन्तरं श्लोकपञ्चकेन स्वगुरोरपि नम-
स्कारं विदधाति । वंशे इति । विशालवंशे भवा विशालवंश्यास्तेषां
‘विशालवंश्यानां’ । विशालता हि वंशस्य प्रजाप्राचुर्यात् गुणातिशय-
योगाच्च । गुणातिशयस्तु उदितोदितत्वं, तद्विपरीतोऽस्तमितास्तमितत्वं ।
यत्र वंशे ऊर्ध्वतनानामधस्तनानाञ्च पुरुषाणां वेदविद्यातदनुष्ठानसम्प-
न्नता स उदितोदितः, यश्च तद्विहीनः सोऽस्तमितास्तमितः । ‘भूयसां’
गुणैर्महतां । ‘ऋषीणांमिवाप्रतिग्राहकाणां’, यथा ऋषयोऽप्रतिग्रा-
हका निर्दन्दत्वात् तथैते वंश्या गार्हस्थ्यधर्ममनुपालयन्तोऽप्यप्रति-
ग्राहकाः, कुटलत्वात् । कुटो घटल्लं धान्यपूर्णं लान्ति संगृह्णन्ति इति
कुटलाः कुम्भीधान्या इति प्रसिद्धिः । अतएव तेषां कुटलानामपत्यं
कौटल्यो विष्णुगुप्तो नाम तदंशे यः प्रसिद्धो बभूवेति ॥ २ ॥

* उपाध्यायनिरपेक्षायाः प्राचीनटीकाया उपधोगिभागमात्रमत्र गृहीतम् ।

जातवेदा इव इति । 'जातवेदा इवार्चिष्मान्' अभिरिव ब्रह्मतेजः-
पुल्लशाली, 'सुचतुरेः' प्रज्ञातिशयाचारुचातुर्यसम्पन्नः । 'वेदविदां'
वेदपरमार्थविदां मध्ये 'वरः' श्रेष्ठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

न केवलं वेदविदुक्तः कर्मणामपि अनुष्ठाता फलभोक्ता चैतद्दर्शयि-
तुमाह । यस्येति । 'अभिचारवज्जेण' अभिमुख्येन साध्यं प्रति साधक-
प्रयुक्तानां मन्त्राणां मारणाद्यर्थं चारो गमनं अभिचारः स एव वज्र-
स्तेन । 'यस्य' गुरोः, 'वज्रज्वलनतेजसः' वैद्युताग्नितेजसः सम्बन्धिनः ।
वज्राग्निर्यथा प्रतिपक्षभूतैर्जलैर्नापशाम्यति तद्वत् कौटल्यकोपाग्निरपि
नन्दादिभिः । * 'पपातामूलतः' इति मूलं बन्धादिमूलबलं तदारभ्य ।
'नन्दः' इति नवनवतिकोटीश्वरः कश्चित् पृथिवीपतिः, अतएव
'श्रीमान्', स एव पर्वतः । 'सुपर्वा' इति पर्वशब्देन ख्यातिरूपलक्षिता ।
'आमूलतः' इति अपुनरुत्थानाय ॥ ४ ॥

तस्य सुचतुरत्वमुक्तान्तत् समर्थयन्नाह । एकाकीति । 'एकाकी' शरीर-
मात्रपरिच्छेदः । 'मन्त्रशक्त्या' प्रज्ञातिशयचातुर्येण । 'शक्त्या' उत्साह-
शक्त्या । 'शक्तिधरोपमः' कार्तिकेयतुल्यः । 'आजहार' आहूतवान् ।
मौर्यकुलप्रसूताय 'वृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय' इति चतुर्थी तादर्थ्यं ॥ ५ ॥

शुक्रवृहस्पत्योस्तृतीयमात्मगुरुं प्रस्थापयितुं तस्य च दण्डनीतिविधिं
प्रयोक्तृत्वमपि प्रतिपादयितुमाह । 'नीतिशास्त्रामृतं' इति । प्रत्यक्षा-
न्तानुमानलक्षणप्रमाणत्रयनिर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति
यथासाध्यमुपायसाधनलक्षणा क्रिया नीतिस्तदर्थं शास्त्रं, कौटल्य-
भाष्यमित्यर्थः, तदेवामृतं । सुतरां तदभ्यासात् नरदेवत्वमाप्यत इत्यर्थः ।
'श्रीमान्'† ब्राह्म्या श्रिया युक्तः । अर्थान्त इति अर्थाः धर्मार्थकामा-
स्त्यतिपादकं धर्मशास्त्रमर्थशास्त्रं प्राजापत्यं । तथा चोक्तं कामसूत्रे-
ऽस्मद्विरुद्धा, 'प्रजापतिर्हि प्रजाः सृष्ट्वा तासां स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गस्य
शासनमध्यायानां शतसहस्रेणाग्रे प्रोवाच, तस्यैकदेशं स्थायम्भुवो मनु-

धर्माधिकारिकं पृथक् चकार, दृष्ट्यतिरिक्त्याधिकारिकमिति ।
तत्र लक्षाध्यायद्वितीयांशेन कोटिग्रन्थवित्तं, सम्भाव्यत एवार्थशास्त्रं,
तदेव गाम्भीर्यात् महाप्रमाणत्वाच्च महोदधिरिव तस्मात्, 'य उद्भवे'*
य उद्भूतवान् 'तस्मै विष्णुगुणाय वेधसे नमः' स्पष्टं ॥ ६ ॥

नमस्कारानन्तरं महाकाव्यस्वरूपनीतिसारस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयो-
जनान्यभिधातुं श्लोकद्वयमाह ॥ दर्शनान्तस्येति । 'तस्य' परमगुरोः
विष्णुगुप्तस्य 'दर्शनात्' शास्त्रात्, 'यत्' ज्ञानदृष्ट्या दृष्टं तदेवोपदेक्ष्याम
इति अभिधेयसङ्गतिः, महासम्बन्धस्वायं गुरुरर्थक्रमागतः । तथा चोक्तं-

“ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्रे खबुद्धिजं ।

तन्नारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च ॥

भारदाजविष्णुलाक्ष्मीश्वपाराशरैस्तथा ।

संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः ॥

प्रजानामायुषो ऋषिं विज्ञाय च महात्मना ।

संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये” ॥ इति ।

ब्रह्माचार्यप्रणीतसंग्रहत्वादस्मत्प्रणीतप्रबन्धोऽपि प्रमाणमिति भावः ।
'सदृशः' सुदृष्टेः निर्मलज्ञानस्य । 'विद्यानां आन्वीक्षिकीत्रयोवार्त्तादण्ड-
नीतीनां, 'पारदृश्वनः' पारं दृष्टवान् इति पारदृश्वी तस्य । 'राजवि-
द्याप्रियतया', प्रियस्य भावः प्रियता, राजविद्यासु दण्डनीत्यादिकासु
प्रियतया हेतुभूतया । राजविद्याभिर्भूमिस्वरं व्युत्पाद्य रक्षादिभि-
र्जंगतामुपकाराय पुण्यं भवत्विति प्रयोजनं । 'संक्षिप्तग्रन्थमर्थवत्'
संक्षिप्तः उपसंहृत एव ग्रन्थो यस्य तत् संक्षिप्तग्रन्थं, अर्थतस्तु ता-
वानेव विद्यते यस्य तदर्थवत् । अतएव सामर्थ्यान्नोतिसारमिदमेव ॥

'उपार्जने' इति । उपार्जनं लाभः, सं च त्रिविधः मानवो भूतसंघो
मित्रश्चेति । 'पालनं' रक्षयं, तत् द्विविधं स्नेहः परेभ्यश्च । 'प्रति' उद्दिश्य ।
'किञ्चित्' खल्वं । 'राजविद्याविदाम्' बाह्यस्यैवासनसादीनां, 'मतं'

* समुद्भूत इति मु० ।

अभिमतं विष्णुगुप्तदर्शनादेवोपदेक्ष्यामः । दृश्यते हि राजविद्याविन्म-
तादभिन्नं विष्णुगुप्तदर्शनं, कौटल्यभाष्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

अधुना राजवृत्तमभिधीयते । राजाऽस्येति । 'राजा' विजिगीषुः ।
'अस्य' चातुर्वर्ण्याश्रमलक्षणस्य जंगतः । 'हेतुः' कारणं । 'वृद्धेः' अभ्युद-
यस्य । विद्यातदनुष्ठानवृद्धानामभिमत इति 'वृद्धाभिसम्मतः' स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ९ ॥

अन्वयेन जगतो हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणाप्यभिधातुमाह । 'यदि
न स्यात्' इति । यदि नरपतिर्न स्यात् तदा प्रजा विप्लवेति तत्सम्बन्धः ।
'सम्यक्' शास्त्रस्थित्या । 'नेता' नायकः प्रजायाः, न्यायेन मार्गेण प्रजां
नयति कर्णधारो नावमिव । 'ततः प्रजा' इति तदनन्तरमेव प्रजा
चातुर्वर्ण्याश्रमलक्षणे लोकः ॥ १० ॥

प्रजापार्थिवयोः परस्परौपकारित्वं दर्शयितुमाह । धार्मिकमिति ।
प्रजा प्रजापतिमिव धार्मिकं पालनपरं परपरपुण्यं राजानं सम्यक्
अभिमान्येत ॥ ११ ॥

प्रजां संरक्षतीति । 'पृथिवीपतिः' 'प्रजां' चातुर्वर्ण्यं 'संरक्षति' सम्यक्
पालयति दण्डदण्डनात् । 'सा' प्रजा, पृथिवीश्वरं 'वर्धयति' वृद्धिं नयति
धान्यहिरण्यादिभिः । वर्द्धनादुक्तलक्षणात् रक्षणं कण्टकेभ्यः पालनं
'श्रेयः' श्रेयस्कारं,* 'तन्नाशे' रक्षणाभावे, 'अन्यत्' वर्द्धनं 'सदपि'
विद्यमानमपि 'असत्' अशोभनं, निरयहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

प्रजां संरक्षति नृप इत्युक्तं, स किमनुष्ठानस्तद्रक्षणक्षमस्तद्दर्शयितु-
माह । न्यायेति । नीतिशास्त्रोक्तमनुष्ठानं न्यायः तस्मिन् प्रवृत्तः 'न्याय-
प्रवृत्तः' महीपतिरात्मानं 'त्रिवर्गेण' धर्मार्थकामलक्षणेन 'उपसन्धत्'
संयोजयति प्रथमं, तदनन्तरं प्रजास्त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते इति समुच्चयः ।
'अन्यथा' तदप्रवृत्तो 'भ्रुवं' निश्चयेन आत्मानं निहन्ति, अनन्तरं मात्स्य-
'न्यायेन प्रजाश्च । तस्माद्व्यायवृत्तेन राज्ञा भवितव्यमिति भावः ॥ १३ ॥

* तदभावे सद्यसदिति सु० ।

एतदेव दृष्टान्तभूताभ्यामितिहासकथाभ्यां प्रदर्शयन्माह । धर्मा-
दिति । 'धर्मात्' शास्त्रोक्तात् हेतुभूतात् *वैजवनः 'चिराय' चिरकालं
'महीं बुभुजे' इति । अत्र कथा । 'सगरान्वये इन्द्रसेनो नाम राजा
रजस्वलाया स्वदेव्या संगत इति राक्षसेन *अनुमारव्य स्वस्त्यैवं तेन
त्वं यदि सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजयसि तदा भक्षयामि इत्युक्तः प्राण-
भयात् तथैवानुष्ठितवानित्यधर्मादचिरेण क्षयं गतः सः । तदनन्तरं
तदंशा अपि राक्षसवचनात् अधर्मादचिरेणैव विनाशं प्राप्ताः । तत-
स्तत्पुनरावेव वैजवनो बभूव, तेन राक्षसवचनमनादृत्य भयं त्यक्त्वा
सर्वाः प्रजा धर्मे नियोजिताः, स्वयमपि च धर्मपरो बभूव । अतः
शास्त्रविहितानुष्ठानात् वैजवनो राजा चिरकालं पृथिवीं बुभुजे'
इति । अनेन न्यायप्रवृत्तेः फलं दर्शितं भवति । अधर्माच्चैव नृजघात्य
येन्द्रपदस्थोऽपि शचीमभिलषन् यानवाहिनाऽगस्त्येन शप्तः सर्पाभूतः
सशरीर एव रसातलं नरकं प्रपेदे ॥ १४ ॥

एवं चान्यायवृत्तेः फलं प्रदर्श्य अनुष्ठेयपक्षं दर्शयितुमाह । तस्मा-
दिति । यस्माद्धर्माधर्मफलमेवं 'तस्मात्' 'धर्म' न्यायं 'पुरस्कृत्य' प्रधानं
कृत्वा, 'अर्थाय' भूम्यादिविभवाय, 'पार्थिवो विजिगोषुः', 'यतेत' प्रयत्नं
कुर्यात् । तत्र हेतुः धर्मश्रेयादिः । राज्यार्जनेन किं फलमिति चेत् ?
तस्य 'खादु' मिष्टं फलं 'अयो' विभूतयः ॥ १५ ॥

तस्य राज्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह । स्वाम्यात्त्वश्चेति । 'स्वामी'
शेषाङ्गानाममात्यादीनामीश्वरः प्राणभूतः । 'अमात्याः' मन्त्रादयः । 'राष्ट्र'
जनपदः । 'दुर्ग' दुःखेन गम्यत इति पर्वतादि । 'कोषः' कुप्यतेऽर्थिभिरा-
द्रियते इति । 'बलं' हस्त्यश्वरथपत्तिस्वरूपं चतुरङ्गं । 'सुहृत्' मित्रं ।
एतावदित्येतावत्संख्याङ्गं राज्यमभिधीयते । शुश्रूषाद्यष्टगुणा प्रज्ञा
'बुद्धिः' । 'सत्त्वं' प्रारब्धनिर्वहणाख्यं । सत्त्वञ्च बुद्धिश्च सत्त्वबुद्धी, ते
व्याप्ययो बलाधायकोऽवष्टम्भो यस्य राजस्य तत्तथोक्तं ॥ १६ ॥

धर्मं पुरस्कृत्य अर्थाय यतेतेत्युक्तं तच्च कथमिति तदभिधातुमाह ।
 आलम्ब्येति । 'आलम्ब्य' अवलम्ब्य । 'बलवत्' अदुर्बलं । 'सत्त्वं' उक्तलक्ष-
 णं । 'बुद्ध्या' उक्तलक्षणया प्रज्ञया । आलोकितो निर्णीतो निर्गमो नि-
 र्वाहो येन राज्ञा स तथोक्तः । 'अस्य' अनन्तरोक्तस्य सप्ताङ्गस्य रा-
 ज्यस्य, 'लाभाय' प्राप्तये 'यतेत' यत्नं कुर्यात् । 'सततोत्थितः' सर्वदोष-
 मयुक्तः ॥ १७ ॥

एतदनुष्ठानं चतुर्विधमिति दर्शयितुमाह । न्यायेनेति । 'न्यायेन'
 शास्त्रोक्तेन । 'अर्जनं' अलम्ब्यलाभादिकं । 'अर्थस्य' भूम्यादेः । 'रक्षणं' पा-
 लनं । 'वर्द्धनं' लम्बस्योपचयः । 'तथा' तेनैव प्रकारेण । 'सत्पात्रप्रति-
 पत्तिश्च' पात्राण्यत्र त्रिविवानि, धर्मपात्राणि, अर्थपात्राणि, कामपा-
 त्राणि च, तेषां सत्त्वमुत्तमत्वं, यदुद्दिश्य प्रतिपद्यते विनियुज्यते इति ।
 तत्र सदनुष्ठाना ब्राह्मणास्तपस्विनश्च । अर्थपात्राणि मन्त्रिपुरोहिता-
 दयः । कामपात्राणि कमनीयाः स्त्रियः । तेषु प्रतिपादनार्थमेव राज-
 वृत्तं विजिगीष्वनुष्ठानं चतुर्विधं भवति ॥ १८ ॥

चतुर्विधेऽपि राजवृत्ते आद्यं अर्थार्जनाख्यमनुष्ठानमभिधातुमाह ।
 नयविक्रमेति । नयो नीतिशास्त्रपरिज्ञानं, विक्रमः श्रेष्ठ्य, ताभ्यां
 सम्पन्नः, विक्रमे सत्यपि नयहीनोऽभिसन्धीयते । नये सत्यपि विक्रम-
 हीनः परैरभिभूयते । ततश्च नयविक्रमाभ्यां सम्पन्नेन भवितव्यमिति
 'दूत्यानः' शोभनमुत्थानमुद्योगो यस्य स तथोक्तः । शोभनत्वं चोत्थान-
 प्रारम्भोप्रायः । पुरुषद्रव्यसम्पदापत्यतीकारानुकूलदेशकालकार्यादि-
 निर्णयं कृत्वा उत्थानं कार्यमिति भावः । 'चिन्तयेत्' श्रियमिति ।
 श्रीर्हि श्रीहेतुत्वात् सप्ताङ्गं राज्यं, तदुपार्जनार्थं चिन्तां कुर्यादित्यर्थः ।
 'नयस्य' नीतिशास्त्रपरिज्ञानस्य, 'विनयः' स्वाभाविकेन्द्रियजयो 'मूलं'
 कारणं । नहि स्वाभाविकेन्द्रियजयरहितेन शास्त्रं ज्ञातुं शक्यते विष-
 याक्षिप्तचित्तत्वात् । विनयोऽत्र नयस्य कारणभूतः शास्त्रनिर्णयः ॥ १९ ॥

विनय इति । यो हि इन्द्रियजयः स कार्यभूतो 'विनयः' ॥ २० ॥

आत्मसम्पदं श्लोकद्वयेन दर्शयितुमाह । शास्त्रमित्यादि । ‘शास्त्रं’ इदमेव नीतिप्रवर्तकं । ‘प्रज्ञा’ अष्टगुणा ब्राह्मणः । ‘धृतिः’ सन्तुष्टचित्तता । ‘दाक्ष्यं’ कुशलता । ‘प्रागल्भ्यं’ अभिरुता । ‘धारयिष्णुता’ अवधारणशीलता । ‘उत्साहः’ शौर्यार्थमर्षशीघ्रकारितेति गुणत्रययुक्तः । ‘वाग्मिता’ वाक्कौशलशालिता । दृढस्य भावो ‘दाढ्यं’ यत् प्रतिगृह्यते तस्यापरित्यागः । ‘आपत्क्षेपसहिष्णुता’ दैवात् समुत्पन्नानामापदां शीतोष्णदृष्ट्यादीनां क्षेशानाञ्च सहनशीलत्वं ॥

प्रभाव इति । ‘प्रभावः’ गुणविशेषः, येनाकोशदण्डोऽपि तद्वानिव दृश्यते द्विषद्भिर्नाभिभूयते चेति । ‘शुचिता’, परदारद्रव्यहिंसारहितता । ‘मैत्री’ सर्वसत्त्वेषु मित्रभावना । ‘त्यागः’, अर्थानां सत्याच्चप्रतिपादनं । ‘सत्यं’ अमघावादः । ‘कृतज्ञता’ कृतमुपकारं प्रत्युपचिकीर्षया जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावः । ‘कुल’ शुद्धोभयपक्षता । ‘शीलं’ विशुद्धभावः । ‘दमस्त्व’ इति उपशमः । चकारोऽनुक्तानां सद्गुणानां समुच्चयार्थः । एते गुणा आत्मसम्पदो हेतवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

राज्ञो विनयाभ्यासप्रकारं दर्शयितुमाह । आत्मानमिति । ‘राजा’ महोपतिः, ‘प्रथमं’ सर्वदौ, ‘आत्मानं’ ‘विनयेनोपपादयेत्’ इन्द्रियजयसम्पन्नं कुर्यादित्यर्थः । “राजा यच्छीलः प्रकृतयस्तच्छीला भवन्ति” इति कौटल्यः । ततो मन्त्रादीन्, ततो भृत्यान्, ततः पुत्रान् । अतः प्रजा जितेन्द्रियाः कर्त्तव्याः ॥ २३ ॥

विनयोपपादनफलमाह । सदेति । ‘सदा’ पूर्वोक्तगुणैरनुरक्ताः प्रकृतयो यस्य सः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणां दुर्जयत्वं दर्शयितुमाह । प्रकीर्णंति । शब्दस्पर्शादयो विषयास्तेषां प्रकीर्णता ब्रह्म्यापित्वं । प्रकीर्णविषया एव मनोरमत्वादरूपास्तत्र ‘धावन्तं’ ‘विप्रमाथिनं’ रिरंसया विशेषेण प्रमथ्नातीत्येवं शीलं, ‘इन्द्रियदन्तिनं’ ‘ज्ञानाङ्गुणेन वश्यं कुर्वीत’ इति स्पष्टं ॥ २५ ॥

तदेव दर्शयितुमाह । आत्मेति । ‘आत्मा’ यन्त्रवाहकः । प्रयत्नेनात्म-

गुणेन । अर्थेभ्यो विषयेभ्यः । ‘मनः’ वक्ष्यमाणलक्षणमधिरोहति । प्रयत्न-
प्रेरितयोः ‘आत्ममनसोः’ ‘संयोगात्’ हेतोः ‘प्रवृत्तिः’ गतिर्विषयं प्रत्यु-
पजायते ॥ २६ ॥

प्रवृत्तेः कारणमभिधातुमाह । ‘विषयामिषलोभेन’ इति । विषय
एवामिषमभिलषणीयं भक्ष्यं तल्लोभेन तदभिलाषेण, ‘मनः’ कर्तुं
‘इन्द्रियं’ विषयामिषं प्रति ‘प्रेरयति’ । अतः ‘प्रयत्नेन तन्निरुन्ध्यात्’
इत्यादिकं स्पष्टं ॥ २७ ॥

यद्यपि आमनःसंयोगात् प्रवृत्तिस्तथापि मन एव प्रधानं, व्यव-
हारार्थन्तस्य हृत्पथ्यायांश्च दर्शयितुमाह । विज्ञानमिति । विविधज्ञा-
नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मनो ‘विज्ञानं’ उपचर्यते । अन्तर्हितत्वात् ‘हृदयं’ ।
चेतनाधारत्वात् ‘चित्तं’ । मननात् ‘मनः’ । बोधाधारत्वात् ‘बुद्धिः’ ।
तदेतत् संज्ञापञ्चकं समं तुल्यार्थं बोध्यं । ‘अनेन’ मनसा । आत्मा-
ऽधिष्ठितः । ‘करोति’ विदधाति । ‘इह’ शरीरे । ‘प्रवर्तननिवर्तने’
कर्त्तव्याकर्त्तव्यकरणाकरणे ॥ २८ ॥

एतादृशमनःप्रवृत्तौ प्रमाणमनुमानमेवेति दर्शयितुमाह । धर्माधर्मा-
विति । ‘धर्मः’ प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः स्वर्गापवर्गफलः । ‘अधर्मः’ तद्विप-
रीतः । ‘सुखं’ शोभनानि खानि बुद्धीन्द्रियाणि परितुष्टानि येन तत्
सुखं । तद्विपरीतं ‘दुःखं’ । ‘इच्छा’ कामः । तद्विपरीतो ‘द्वेषः’ । ‘तथैव’
तेनैव प्रकारेण । ‘प्रयत्नः’ येन धृतं शरीरमवतिष्ठते । ‘ज्ञानं’ पदार्थ-
स्वरूपावबोधः । ‘संस्कारः’ जन्मान्तरीयकर्मभ्यासवासनाविशेषः । एते
गुणा आत्मनोऽस्तित्वे लिङ्गमिति आचार्यैरुपदिष्टं । धूमेनाग्निवदे-
भिरात्मास्तित्वं प्रतीयत इति ॥ २९ ॥

मनसोऽस्तित्वे लिङ्गमभिधातुमाह । ज्ञानस्येति । ‘ज्ञानस्यायुगपद्भावः’
पञ्चानामपि श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादिषु इन्द्रियार्थेषु सर्व-
व्यापित्वात् आत्मनो युगपत् समकालमेव ज्ञानोत्पत्तौ प्राप्तायां भिन्न-
कालेषु या ज्ञानोत्पत्तिः सा मनसोऽस्तित्वे लिङ्गं भवतीति अस्ति

मनःसंज्ञकं घटं किञ्चिद्बुद्धीन्द्रियं, येनात्मनि समवेतेन सकलपदार्थानां ज्ञानातिक्रमात् अनुभूयते, तदभावे युगपत् ज्ञानोत्पत्तिर्न च दृश्यते, तस्मादस्ति मन इति। 'नानार्थेषु च सङ्कल्पः' नानाभूतेषु पृथग्भूतेषु सुखदुःखोत्पादकपदार्थेषु सङ्कल्पः, 'तस्य* कर्म प्रकीर्तितं' आचार्यै-
रिति शेषः ॥ ३० ॥

आत्ममनसोः स्वरूपमभिधाय इन्द्रियाणां इन्द्रियार्थानाञ्च तदभि-
धातुमाह । श्रोत्रमिति । शब्द इति च । स्पष्टं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया
कारणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-
णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्वयविद्या, सा विद्यते येषां ते
तद्विद्याः कणादाक्षपादादयः तैः 'तद्विद्यैः', 'आत्मा मनश्च', अन्तःकरण-
मुच्यते । 'आभ्यां' आत्ममनोभ्यां, प्रयत्नसहिताभ्यां 'सङ्कल्पः' प्रवृत्तिः,
इन्द्रियप्रवर्त्तनं, 'उपजायते' ॥ ३३ ॥

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । 'आत्मा' उक्तलक्षणाः ।
'बुद्धिः' मनः । 'इन्द्रियाणि' बाह्यरूपाणि । 'अर्थाः' शब्दादयः ।
कर्मेन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्वं 'बहिः-
करणं' । 'सङ्कल्पः' सम्यग्भूतार्थकल्पनं, 'अध्यवसायः' प्रयत्नविशेषः,
ताभ्यां 'अस्य' आत्मनः, सुखानुभवनक्षणा 'सिद्धिः', 'प्रकीर्तिता' ॥ ३४ ॥

तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्य-
वसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति, एतदेव समर्थयन्माह ।
उभे एते हीति । 'उभे एते' अनन्तरोहो, 'हि' स्फुटं, 'करणे' अन्त-
र्बहिःकरणसंज्ञके, 'यत्नानन्तर्यके' प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते, प्रयत्नप्रेरणादि-
त्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'प्रवृत्तिसंरोधात्' उभयात्मकस्य
प्रयत्नस्यैव संरोधं कृत्वा, 'निर्मनस्कातां भावयेत्' निर्मनस्काभावं अभ्यस्येत् ।
यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते, ततश्च

* तस्येत्यस्य स्थाने चास्येति सु० ।

विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्याकरणात् । अन्तःकरणविश्लेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरप्य-
भावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति
भावः ॥ ३५ ॥

एवमिति । ‘एवं’ उक्तन्यायेन, करणयोरुभयोरपि सन्निरोधात् निरुद्धचेष्टं ‘आत्मानं’, ‘आत्मना’, एव च नान्येन कृत्वा ‘संयम्य’, नयो नीतिशास्त्रं अपनयस्तद्विपरीतः तौ जानातीति ‘नयापनयवित्’, ‘राजा’ महीपतिः, ‘आत्मनः’, ‘हितं’ नयानुष्ठानमेव, ‘कुर्वीत’ ॥ ३६ ॥

करणसंरोधः कर्तुं न शक्यते चेदभिमतफलमपि न प्राप्यते इत्येत-
द्दर्शयितुमाह । *यत् पृथिव्या इति । स्पष्टं ॥ ३६ कोटः ॥

एकस्यापि न पर्याप्तमित्येतद्दर्शयितुमाह । †एकस्यापि न यः शक्त इति । ‘एकस्यापि’ असहायस्य, ‘मनसः’, ‘सन्निवर्हणे’ जयकरणे, ‘यः’ ‘न शक्तः’ समर्थो न भवति, ‘स कथं’, बलजेतव्यां ‘महो’, ससागरां ‘जेयति’, न कथमपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अनिष्टहीतमनसः परिणामं दर्शयितुमाह । क्रियेति । ‘अपह्वा-
भिः’ आपातरम्यः, ‘अवसानविरसः’ परिणामरसहीनैः, स्पर्शादिभिः
‘विषयैः’, ‘आक्षिप्तहृदयः’, ‘करीव’ हस्तीव, ‘ग्रहं’ बन्धं, ‘गच्छति’ ॥ ३८ ॥

स एवोद्यमयदामापदमाप्नोत्येवेति दर्शयितुमाह । सज्जमान इति ।
‘सज्जमानः’ आसक्तिं गच्छन् । ‘अकार्येषु’ परस्त्रीगमनादिषु । ‘विष-
यान्योक्तेक्षणः’ विषयैः स्पर्शादिभिरन्योक्ते ईक्षणे शास्त्रमये धर्म-
मये च यस्य स तथोक्तः । ‘आवहति’ सम्पादयति । ‘उद्यमयदां’
भीषणभयदायिनी । ‘स्वयं’ आत्मनैव । ‘आपदं’ विपदं ॥ ३९ ॥

* यन्पृथिव्या ब्रौह्मिवं क्षिरणं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मादतिदुष्पं त्यजेत् ॥ ३६ कोटः ॥

एष श्लोको मु० पु० नास्ति ।

† एकस्मैव हि योऽशक्त इति मु० ।

भूयोऽपि विषयाणां वैधर्म्यं दर्शयितुमाह । शब्द इति । स्पष्टं ॥ ४० ॥
श्रुतिविषयलोभदोषमाह । शुचीति । विद्वरं व्यवधानं तत्त्वमयं
लङ्घनं तत्त्वमः 'विद्वरकमण्यत्तमः' । 'मृगयत' अन्वेषयति । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ४१ ॥

स्पर्शदोषमाह । गिरीन्द्रेति । महाकायो महाबलो हस्ती 'करिणी
स्पर्शसंमोहात्', 'आलानं' बन्धनं, 'याति' प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

रूपाख्यविषयेऽपि दोषं दर्शयितुमाह । स्निग्धेति । 'पतन्' आ
त्मानं निक्षिपन् । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४३ ॥

रसेऽपि दोषं तथैव दर्शयन्नाह । दूरेऽपीति । दर्शनस्य व्यवधाने
वर्तमानो दुरवगाहजलदुर्गे 'चरन्', मत्स्यः समांसं वडिशं 'आखा-
दयति', विनाशयेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गन्धेऽपि दोषमभिधातुमाह । गन्धलुब्ध इति । 'असुखसञ्चारं'
अतिक्लेशेन सञ्चरणं यस्यान्तां । 'गजकर्णभलज्जनां' अनुकरणशब्द-
विशेषां । दन्तिनः कर्णगतिर्भलज्जनेत्युच्यते । अन्यत् स्पष्टं ॥ ४५ ॥

प्रागुक्तमुपसंहरन्नाह । एकैकश्च इति । 'एकैकश्च' प्रत्येकमपि ।
'विनिष्पन्ति' विनाशयन्ति । 'विषयाः' स्पर्शदयः । 'विषयस्त्रिभाः'
विषयतुल्याः, मारणात्मकत्वात् । 'यः' पृथिवीपतिः । 'समं' समासेन
आयहेण । 'पञ्च' विषयान्, 'सेवते' सक्तो भवति ॥ ४६ ॥

एवं सर्वथा विषयसेवानिवेधे प्राप्ते चार्थं नियम इति दर्शयन्नाह ।
सेवेतेति । 'सेवेत' उपभुञ्जीत । 'काले' तत्सेवावसरे । धर्मार्थावि-
रोधेन कामं सेवेत निःसुखो न स्यादिति कौटिल्योक्तेः । अन्यत् स्पष्टं ॥
॥ ४७ ॥

विषयसेवातत्परत्वे दोषं दर्शयन्नाह । निकाममिति । 'निकामं'
अत्यर्थं । 'सक्तमनसां' संस्लिष्टचित्तानां । 'गणन्ति' अवन्ते । 'गणिता-
श्रूणां' च्युतनयनजलानां । 'यौवनेन सह' युवभावेन समं । 'अत्रयः'
विभूतयः । एतदुक्तं भवति, यावत् कान्तामुखविलोकनासक्तमना

भवति तावदुद्योगाभावात् अरिभिरपहृते राज्ये कान्तया सहैकान्त-
स्थितस्याश्रुभिः सह श्रीभिर्युतं यौवनं गलतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विषयेऽसत्तै दोषाभावं त्रिवर्गस्य च कार्यकारणभावं दर्शयितुमाह ।
धर्मादिति । ‘धर्मात्’ शास्त्रोक्तलक्षणात् विधिनिषेधरूपात् कारण-
भूतात्, ‘अर्थः’ भूमिद्विरण्यादिरूपकार्यभूतः भवति । ‘अर्थात् कामः’,
लभ्यते । ‘कामात्’, ‘सुखफलोदयः’ । ‘यः’ कामः, ‘युक्त्या’ शास्त्रोक्त-
सेवाकालमात्रया, ‘न *निषेध्यते’ नानुसृज्यते, स ‘तै’ इतरै धर्मार्थी,
‘हत्वा’ ‘आत्मन’ अपि ‘हन्ति’ । तद्यथा धर्मातिसेवायामर्थः क्षीयते,
अर्थक्षयात् कामाभावः अर्थमूलत्वात् कामस्य, अर्थाभावात् शरीरद-
गडनं, धर्मे चिकीर्षुः शरीरं क्षीणं करोति, ततः शरीरे विनष्टे धर्माऽपि
विनश्यति । एवमर्थोऽपि अतिसेवितोऽर्थमूलं धर्मं न करोति कामञ्च ।
ततश्चाप्युपचितोऽर्थः चौरराजादिभिरपह्रीयते । तथा कामोऽपि
अतिसेवितो धर्मार्थानुष्ठानव्युपरमात् तौ विनाश्य शुकक्षयात् क्षय-
व्याधिना शरीरमपि विनाशयति ॥ ४९ ॥

विषयाणामतिमनोहरत्वमिन्द्रियाणाञ्च दुर्जयत्वं दर्शयन्नाह । ना-
मापीति । ‘विनासोऽस्ति तभुवः’ विनासेन विभ्रमेण उल्लासिते भुवौ
यया तस्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

एतदव्यापकं वाक्यं वीतरागाणामदर्शनादित्याशङ्क्याह । रङ्गः प्रचा-
रेति । रङ्गः प्रचारः उपगूह्यनचुम्बनाद्यैकादिपरिकल्पितः, तत्र कुश-
लाऽतिप्रवीणा ‘रङ्गः प्रचारकुशला’ । मृदु अकठोरं गद्गदं मय्यरं
भाषितुं शीलं यस्याः सा । ‘कं’ नाम शरीरिणं । ‘न रमयति’ न
रमयन्क्रीडासक्तं करोति अपि तु सर्वमपि करोत्येव । रक्तान्तत्वं
लोचनयोर्लक्ष्यं रम्यता चेति ॥ ५१ ॥

एतत् द्रष्टव्यमाह । मुनेरपीति । ‘मुनेरपि’ मुमुक्षोरपि महर्षेः,

* निषेधत इति मु० ।

† तावत्यस्य स्थानं तावति मु० ।

‘मनः’ चेतः, ‘सरागं’ साभिलाषं, जितेन्द्रियत्वेऽपि ‘अवश्यं’ अवशीभूतं कृत्वा, अथवा अवश्यं निश्चयेन सरागं कुरुते ‘अङ्गना’ । का किमिव ‘सन्ध्या शशिमण्डलमिव’ । अतः कं गारी न रमयतीति स्थितं ॥ ५२ ॥

एतदेवाचेतनेष्वपि दर्शयितुमाह । ‘मन इति । सर्वेषां ‘मनः’ चित्तं, ‘प्रज्ञादयन्तीभिः’, आनन्दहेतुत्वात् अपां स्त्रीणां च । *मन्दयन्तीभिः गाम्भीर्यादपां, स्तनजघनभारवत्त्वात् स्त्रीणामपि, ‘अलं’ अत्यर्थं, ‘महान्तोऽपि’ गृधैरभिन्नाः । ‘अचला इवाङ्गिः’ ‘भियन्ते’ अन्तः प्रविश्य भूमिसात्त्विक्यन्ते स्त्रीभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलं स्त्रीविषयाऽऽसक्तिस्त्याज्या सा च विनाशाय भवति तच्चान्यं मृगयादिव्यसनत्रयमपीति दर्शयन्नाह । मृगयेति । स्त्रीसेवाया बलहानिकरत्वात् मांसाभिलाषे मृगयाव्यसनं । स्त्रीभिः सह पानगोधां पानव्यसनं । ताभिरेव विनोदार्थं अक्षक्रीडाव्यसनं । त्रयमिति कामजोऽयं त्रिवर्गः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५४ ॥

यथा कामोऽतिप्रवृद्धो विनाशहेतुत्वादिति, एवं क्रोधादयोऽपीत्यरिषड्वर्गमभिधातुमाह । काम इति । ‘कामः’ तन्मोक्तलक्षणः, “स्पर्शविशेषविषया इष्टाभिमानिकसुखानुविद्धा, फलवती अर्थप्रतीतिः” इति । ‘क्रोधः’ अविमृश्यकारितया प्राणिद्रोहबुद्धिः । ‘लोभः’ वित्तेष्वतिलोलुपता । ‘हर्षः’ कारणं विना प्राणिहिंसाजनितः परितोषः । ‘मानः’ माननीयेष्ववमानबुद्धिः । ‘मदः’ बलावलेपजनित उत्सर्ग इव्यर्थं षड्वर्गः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

अरिषड्वर्गपरिपालनदोषं श्लोकद्वयेन दर्शयन्नाह । †दाण्डक इति । दण्डकविषयाधिपतिः ‘दाण्डकः’ दृढदंष्ट्रनामा भूपतिः । स च मृगयागतो मृगोः कन्यामकामां धर्षयन् मृगोः शापात् पांसुवृष्टिभिः सबन्धुर्विनाश । ‘क्रोधाच्च जनमेजयः’ अश्वमेधकर्मणि शिखलक्षीकृतां

* मन्दयन्तीभिरिति मु० ।

† दण्डक इति म० ।

पत्नीं दृष्ट्वा, ऋत्विग्भिरेवं कृतमिति तेषु विक्रान्तः, तैः श्रापेनाभिहतः ।
 'लोभात्' चातुर्वर्ण्यं सर्वस्वापहरणैरतिपीडयन् प्रजाभिरेकैकैकैकै-
 निक्षेपविधिना 'ऐलः' इलागर्भे बुधजातः पुरुरवाः अभिहृतः । 'वा-
 तापिर्हृषतोऽसुरः' इति, नातापोल्लससंज्ञकौ कामरूपिणौ महाऽसुरौ
 कृतकृतकवेशौ महर्षीन् आमन्त्र्य, आत्मनोरेकं कृतपशुरूपं घातयित्वा
 तन्मासैर्महर्षींस्तर्पयति, भुक्तोत्थितेषु च तेषु एह्येहीत्येति ब्रूते,
 मृतसङ्गीवनविद्यया च जीवित इल्लो विदार्य महर्षीणामुदरं समा-
 ग्निः सद्य आतुर्गले लगति, ततस्तौ हृष्टौ भवतः, एवमुपद्रवका-
 तावागतेनागस्थेन निहतौ, इति ॥ ५६ ॥

पौलस्त्य इति । शत्रुषड्वर्गमिति । 'पौलस्त्यः' रावणः, 'राक्षसः' 'मा-
 नात्', रामचन्द्राय सीतामसमर्पयन् विनशाश्च । 'मदात्', 'दम्भोद्धवः'
 नम सार्थकनामा महासुरः, अनेकसुरजित् त्रिभुवने नास्ति मे प्रति-
 मल्ले मत्सम इति मदेन नारदमभ्यर्थितवान् दर्शय मे प्रतिमल्लमिति,
 नारदेन तु ईषिकास्त्रेण स विनष्टः । 'एते' दाण्डकादयः, 'शत्रुषड्वर्ग-
 माश्रिताः', 'निधनं', गताः ॥ ५७ ॥

अरिषड्वर्गपरित्यागे प्रकृतफलमाह । शत्रुषड्वर्गमिति । 'जामद-
 ग्न्याम्बरीषौ', 'शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य', 'चिरं महौ बुभुजाते', इति स्पष्टं
 तस्माच्छ्रेयोऽर्थिना अरिषड्वर्गत्यागेन इन्द्रियविनयः कर्त्तव्य इति ॥ ५८ ॥

इन्द्रियजयप्रकरणे इन्द्रियजयकारणं विद्यादृढसंयोगमभिधातुमाह ।
 *वर्जयन्निवेति । पुरुषेण परमार्थद्वयोपार्जनाय यतितत्त्वं । तौ च
 'धर्मार्थौ', उपादेयत्वात् साधुभिः 'आदरात् सेवितौ', अतस्तौ 'वर्जयन्',
 'गुरुसेवनं' विद्यादृढादाधनं, 'कुर्वीत' । कथमिति 'निगृहीतेन्द्रिय-
 ग्रामः', सन् इति स्पष्टं ॥ ५८ क्रोडः ॥

* वर्धयन्निव धर्मार्थौ सेवितौ सद्भिरादरात् ।

निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥ ५८ क्रोडः ॥

ज्ञाकोऽर्थं नु० पु० नास्ति ।

किमर्थं गुरुसेवनं कुर्वीतेत्याह । शास्त्रायेति । 'शास्त्राय' शास्त्रं
आन्वोद्विष्यादिविद्याचतुष्टयं तदर्थं, 'गुरुसंभोगः', कर्त्तव्यः । 'शास्त्रं',
किमर्थं ? 'विनयवृद्धये' इन्द्रियजयवृद्धये । स एव विनयः शास्त्रेणो-
पद्विहितः कृतक इति व्यपदिश्यते । 'विद्याविनीतः' इति त्रिद्योपद्विहि-
तेन्द्रियजयकृतविनयसम्पन्नः, 'नृपतिः', न 'कृच्छ्रेषु' विपञ्जनितक्लेशेषु,
'अवसोदति' विषस्रो भवति ॥ ५६ ॥

उपकारं च वृद्धसंयोगे दर्शयन्नाह । वृद्धोपसेवीति । विद्यावृद्ध-
सेवाधीनः 'नृपतिः', साधुसेवो भवति । तथा 'प्रेर्यमाणोऽपि', दास-
कितवादिभिः, 'अकार्येषु' परदारदूषणादिषु, 'न प्रवर्त्तते' ॥ ६० ॥

विद्याग्रहणोत्तरकालमपि अवशिष्टविद्यांशा याच्या एवेति दर्श-
यन्नाह । आदधान इति । सकलकलापरिपूर्णा भवतीत्यर्थः । इति
इन्द्रियजयलक्षणं ॥ ६१ ॥

विनयस्य फलं दर्शयन्नाह । जितेन्द्रियस्येति । 'नोतिमार्गानुसा-
रिणः' नयसम्पन्नस्य, 'ज्वलिताः' भास्वराः, 'लक्ष्म्यः' विभूतयः, 'कीर्त्त-
यश्च' यशंसि च, 'नभःस्पृशः' दिगन्तव्यापिन्यः, भवन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगानुपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'नयान्वितः'
वृद्धसेवनात् अवाप्तनीत्यन्वितः, 'राजा', 'इति' अनेन प्रकारेण, 'विनयः'*
इन्द्रियजयं, 'निषेवमाणः' अनुतिष्ठन्, 'नरदेवसेवितं' षोडशमहाराजा-
ध्यासितं, 'अश्रयः' 'पदं' महाचक्रवर्त्तिस्थानं, 'समाक्रामति' अध्यास्ते ।
'भास्वरं' दीप्ततरं, 'शिरः' 'महारत्नगिरेः' सुमेरोः शिखरम् 'इव',
इन्द्रत्वमित्यर्थः, 'उन्नतं' अकृतपुण्यैरप्राप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विनयो राजकुमारेषु पुनराधेय इति दर्शयन्नाह । इयं ह्येति ।
'इयं', 'पार्थिवता' राजत्वं, 'लोकव्यतिरेकवर्त्तिनी' लोकोऽन्यथा वर्त्तते-
ऽन्यथा पार्थिवः, यतः 'स्वभावतः', एव विनयाभावात् 'समुन्नता'
अप्रतिहता । 'बलात्' आक्रम्य गुरुः 'विनये', नियोजयेत् । यतः

‘नयस्य’ शास्त्रानुष्ठानस्य, ‘विनयः’ इन्द्रियजयः ‘पुरःसरः’ साधक इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

बलान्नयनियोजने गुणं दर्शयन्नाह । परां विनीत इति । ‘विनीतः’, राजा ‘परं’ उत्कृष्टां, ‘सेव्यतां’, प्राप्नोति । महीपतिविभूषणानां दुर्लभत्वात् विनय एवावधारः । ‘करोव भद्रः’, अर्थात् राजा ‘विनीतः’ शोभते’ सुगमं ॥ ६५ ॥

किमर्थं विद्यावृद्धसंयोगः क्रियते इति दर्शयन्नाह । गुरुत्विति । ‘गुरुः’ विद्यावृद्धः, ‘विद्याधिगमाय’, अभिहितविद्यापरिणतये, ‘सेव्यते’ । सा च ‘श्रुता’, ‘विद्या’, समये ‘मतये’ प्रज्ञायै भवति । श्रुतानुष्ठानवृत्तीनि चानुष्ठीयमानानि ‘भूतये’ श्रिये, ‘असंशयं भवन्ति’ ॥ ६६ ॥

भूयोऽपि वृद्धसंयोगजनितविनयस्य प्रयोजनं दर्शयन्नाह । सुनिपुणमिति । ‘शुचिः’ बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, ‘अनुवृत्तिपरः’ शुश्रूषातत्परः । ‘नृपतिप्रदाय’ चक्रवर्त्तिस्थानाय । स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥

इन्द्रियजयवृद्धसंयोगयोरननुष्ठाने दोषं अनुष्ठाने च गुणं दर्शयन्नाह । अविनयरतमिति । इन्द्रियजयो विनयः, तदन्यथात्वमविनयः तद्रतं व्यसनासक्तं नृपम् ‘अवशं’ असाध्यम्, अति ‘विद्विषः’ रिपवः, ‘वशं नयन्ति’ । विनीतः पुनः ‘तनुरपि’ क्षोभोऽपि, ‘क्वचित् पराभवः’, ‘नैति’, न याति ॥ ६८ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां प्रथमः सर्गः ॥ ❀ ॥

पूर्वसर्गोऽलिखितविद्यानामुद्देशमभिधातुमाह । आन्वोक्तिकीमिति ।
आन्वोक्तिकाद्या विद्यास्तखोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाः । ‘तद्विद्यैः’ ता एव
विद्या निर्मला येषां तैः । ‘तत्क्रियोपेतैः’ तदनुष्ठानयुक्तैः । स्पष्टमन्यत् ॥
॥ १ ॥

आदरात् विद्याचतुष्टयचिन्तने प्रयोजनमाह । आन्वोक्तिकीति ।
‘शान्धती’ प्रत्येकमविनाशिनी । ‘एता एव’ इत्येवकारेण नान्ये केचन
लोकस्थितिहेतव इत्यर्थः । अन्यत् सुगमं ॥ २ ॥

विद्यासङ्ख्याविषये विप्रतिपत्तिं दर्शयन्नाह । त्रयोति । तिस्रो विद्या
मनुशिष्या मन्यन्ते । कुत इत्याह, हि यस्मात् या इयमान्वोक्तिकी
सा त्रया विशेष एवेति मता ॥ ३ ॥

बार्हस्पत्यास्तु विद्याद्वयमेव मन्यन्ते इति दर्शयन्नाह । वार्त्तेति ।
‘वार्त्ता च दण्डनीतिश्च’ वक्ष्यमाणलक्षणे ‘द्वे’ एव ‘विद्ये’ ‘इत्यवस्थिते’
कृतनिश्चये । कुत इत्याह, ‘लोकस्यार्थप्रधानत्वात्’ इति चातुर्वर्ण्यस्य
लोकस्य अर्थः भूम्यादिलक्षणाः तस्मिन् प्रधानत्वात् प्रधानवृत्तिहेतुत्वात्,
सर्वार्थो वार्त्तया लभ्यते दण्डनीत्यापि लभ्यते इति ‘सुरपूरोधसः’ ऋह-
स्पतेः ‘शिष्याः’ अन्तेवासिनो मन्यन्ते ॥ ४ ॥

शुक्राचार्यस्यासुरगुरोः शिष्या एकामेव विद्यां मन्यन्ते इति दर्श-
यन्नाह । एकैवेति । दण्डनीतिरिदमेव शास्त्रं, यस्मात् तस्यामेव सर्व-
विद्यारम्भाः प्रतिष्ठिताः । दण्डनीतेरभावात् मात्स्यन्यायेन सर्वविद्या-
रम्भ एव न सम्भवति ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षमभिधाय सिद्धान्तमभिधातुमाह । विद्यास्तख इति ।
नोऽस्माकं गुरोः कौटल्यस्य दर्शनं विद्यास्तख एव न ह्युनाधिका वा ।
यस्मात् पृथक् पृथक् प्रकृतसिद्ध्यर्थं आसु विद्यासु लोका व्यवस्थितः
॥ ६ ॥

विद्यानां स्वरूपभेदं दर्शयन्नाह । आन्वोक्तिकीति । प्रत्यक्षपरो-
क्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईदृशं अन्वोक्षा सा प्रयोजनं

यस्याः सा 'आन्वीक्षिकी' अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका, सा च 'आत्मविज्ञानं' आत्माऽनया विशेषेण ज्ञायत इत्यात्मविज्ञानं । तादृशविज्ञानाच्च उभयलोकसिद्धौ 'धर्माधर्मौ त्रयोस्थितौ' इति तत्त्व-
तो ज्ञायते । 'अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानर्थौ' वक्ष्यमाण-
लक्षणौ ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दण्डनीतेर्माहात्म्यं दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकीति । आन्वीक्षिक्याद्याः
तिष्ठा विद्याः सत्यः सद्विद्याः धर्मार्थसंसाधिकाः । यस्मात् दण्डनीतेः
नीतिशास्त्रस्य विनाशे सति ताः कृत्वा विद्या असत्त्वा मात्स्यन्यायेन
भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । दण्डनीतिर्यदेति । 'सम्यक् नेतारं' विशिष्टं
नायकं विजिगीषुं अधितिष्ठति, तादृशेन विजिगीषुणा यदा सद्-
दण्डनीतिरनुष्ठायत इत्यर्थः । 'तदा श्रेष्ठाः' आन्वीक्षिकादिविद्यास्तिस्रः,
तादृशविद्याविदं सम्यक् उपासते इति ॥ ९ ॥

विद्यालक्षणात् लाभं दर्शयन्नाह । वर्णा इति । 'वर्णाः' ब्राह्मणादयः ।
'आश्रमाः' ब्रह्मचारिप्रभृतयः । 'यासु' आन्वीक्षिकी त्रयो वार्त्ता दण्ड-
नीतिषु विद्यासु, 'प्रतिष्ठिताः' यथासम्भवं प्रतिष्ठां गताः । तद्यथा,
त्रयां ब्राह्मणाः । दण्डनीत्यां राजानः । वार्त्तायां वैश्याः शूद्राश्च ।
आन्वीक्षिकां ब्रह्मचार्यादयः । एवञ्च तासामवेक्षणान् रक्षणञ्च
राजा तद्धर्मस्य वर्णाश्रमोपार्जितस्यांशभाक् भवति, षष्ठांशभागो नृपो
भवतीति स्मृतेरित्यर्थः ॥ १० ॥

विद्याजनितानि उपकारान्तराणि दर्शयन्नाह । आन्वीक्षिकात्मवि-
द्येति । 'आन्वीक्षिकी' उक्तलक्षणा, आत्माऽनया ज्ञायते इति 'आत्म-
विद्या', सुखदुःखयोः कार्यकारणभावेन 'इक्षणात्' निरूपणात् भवति ।
'तथा' आन्वीक्षिका, 'तत्त्वं' परमार्थं, 'इक्षमाणाः', 'हर्षशोको' 'बुद्-
ध्यति' परित्यजति । धर्मः कारणं, सुखं कार्यं, अधर्मः कारणं, दुःखं कार्यं,
एतदुभयमपि उपभोगात् हृद्यं याति नान्यथा इत्येवमनुमानादि-

प्रमाणैस्तत्त्वदर्शी विजिगीषुर्हर्षशोकौ 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं' इति चिन्तनेन व्युदस्यति त्यजतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आन्वीक्षिकीजनितोपकारो दर्शितः साध्यतं त्रय्याः स्वरूपं तज्जनि-
तोपकारादिकं चाभिधातुमाह । ऋषयः जुः सामेति । ऋगादयस्त्रयो
वेदाः 'त्रयो' इत्युच्यते । 'त्रय्यां' विध्यनतिक्रमेण 'तिष्ठन्' 'उभौ शोकौ'
इहलोकपरलोकौ, 'अवाप्नोति', ॥ १२ ॥

न केवलमेतत् वेदत्रयं त्रयो, अपरमपि त्रयीस्वरूपं दर्शयन्नाह ।
अङ्गानीति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं वृन्दो ज्योतिषमिति
षडपि वेदस्य 'अङ्गानि' । 'वेदाः' इत्यर्थववेदेन सह चत्वारः । 'मी-
मांसा' वेदप्रमाणशास्त्रं । 'न्यायविस्तरः' इति न्यायदर्शनवैशेषिकादिः ।
'धर्मशास्त्रं' मन्वादि । 'पुराणं' अष्टादशविधं । चकारात् महाभा-
रतरामायणादीनामपि पुराणान्तर्भावो द्रष्टव्यः कथास्वरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं चतुर्दशविद्यास्थानरूपा 'त्रयो' इत्युच्यते ॥ १३ ॥

त्रय्याः स्वरूपादिकमुक्तं सम्प्रति वार्त्तायाः स्वरूपं तदुपकारश्च
अभिधातुमाह । पाशुपाल्यमिति । पशून् हस्यश्वादीन् पालयन्तीति
पशुपालाः इक्षिप्तिशिक्षाशालिहोत्रादिविदः, तेषां शास्त्रमनुष्ठानञ्च
'पाशुपाल्यं' । 'कृषिः' कर्षणं तत्प्रतिपादकं पराशरादिशास्त्रं तदनु-
ष्ठानञ्च । 'पण्यं' क्रयविक्रयादिकक्षणं वाणिज्यं एतन्नितयं, 'वार्त्ता'
जगद्भूतिहेतुत्वात् । एतया वार्त्तया सम्पन्नो विजिगीषुः *साधु यथा
भवति तथा न 'आवृत्तेः' आवर्त्तनात् 'भयमृच्छति' प्राप्नोति ॥ १४ ॥

दण्डनीतेः स्वरूपं उपकारश्च दर्शयितुमाह । दमो दण्ड इतीति ।
'दमः' वधपरिक्षेपार्थहरणादिना दमनक्रिया, 'दण्डः' अभिधीयते ।
तात्स्थान् प्रयोक्तारि तिष्ठतीति उपचारात् महीपतिर्दण्डः तस्य नी-
तिरिदं शास्त्रं दण्डनीतिः, नयनं दण्डं प्रति दण्डस्य प्रणयनं नीति-
रिहोच्यते ॥ १५ ॥

दण्ढनीत्या स्वात्मनो विद्यानाञ्च पाणनमाह । तयेति । स्पष्टं ॥ १६ ॥

विद्यानां स्वरूपोपकारादिभिर्भेदं दर्शयित्वाऽभिधानतोऽपि दर्शय-
न्नाह । विद्यायदाभिरिति । 'आभिः' आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्ताभिः ।
चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षान्, 'यथासम्भवं' यदा मञ्जीपतिः 'विद्यात्'
विचारयेत्, तदा आन्वीक्षिक्या 'विद्यात्वं' । विद् विचारणे इति धा-
तोर्दिदं रूपं । तथा चतुर्वर्गं यदा विद्यात् जानीयात्, तदा त्रय्या वि-
द्यात्वं, विद् ज्ञाने इति धातोर्दिदं रूपं । यदा 'विद्यात्' लभेतेति तदा
वार्त्ताया विद्यात्वं । विद् लाभे इति धातोर्दिदं रूपं ॥ १७ ॥

॥ इति विद्याप्रकरणं ॥

वर्णाश्रमधर्मं स्वधर्मच्युतानां दण्डप्रणयनार्थमभिधातुमाह श्लोक-
चतुष्टयेन । इज्येति । याजनेति । शस्त्रेणेति । शूद्रस्येति । कारवः
शिल्पिनः । चारणाः रङ्गजीविनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्मचारिद्वयस्वरूपमाह । गुराविति । नैष्ठिकस्य ब्रह्मचा-
रिणः 'गुरौ' गुरुगृहे 'वासः', 'अभिशुश्रूषा' इति वैश्वानराराधनं,
'स्वाध्यायः' शशाखाध्ययनं । 'व्रतचारणं' तदुपदिष्टानां व्रतानामनुष्ठानं,
'त्रिकाशस्त्रायित' सन्ध्यात्रयेऽपि स्नानं । 'भिक्षु' भिक्षासमूहः एक-
भिक्षाया निषिद्धत्वात्, 'गुरौ प्राणान्तिकी स्थितिः' इति प्राणान्तं
यावत् गुरावेव स्थितिरित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरभावे तस्य वासनियमं दर्शयन्नाह । तदभावे इति । 'तदभावे'
गुरोरभावे । 'सब्रह्मचारी' सहाध्यायी । 'वा' अथवा, 'कामतः'
खेच्छ्या, 'अन्याश्रमत्वं' इति यदि नैष्ठिक उपकुर्वाण एव ॥ २३ ॥

भूयोऽपि ब्रह्मचारिधर्मविशेषमाह । स मेखनीति । 'सः' उपकुर्वाणो
ब्रह्मचारी, 'मेखनी' मौञ्जी मेखला यस्यास्तीति । 'दण्डी' पाशाशदण्ड-
धारणात् । 'जटी मुण्डो वा' तथैव गुरुसंश्रयः । आविद्याग्रहणात्
व्रतादिकं विद्याग्रहणञ्च यावत् कुर्यात्, ततः इच्छा चेत् गृहस्थः स्यात्
अन्यथा नैष्ठिकः स्यात् इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गृहस्थधर्ममभिधातुमाह । अग्निहोत्रेति । गृहस्थोऽत्र चतुर्विधः ।
अपरश्च अग्निहोत्रेति । ब्राह्मणादिभिरग्निहोत्रोपचरणं यथा सम्भवं
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव द्रष्टव्यं । ‘जोवनश्च स्त्रकर्मभिः’ इति ब्राह्मणस्य
प्रतियहेण, क्षत्रियस्य शस्त्रेण, वैश्यस्य कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यादिभिः,
शूद्रस्य कार्वादिभिः । ‘अयश्च धर्मः’ नियमात्, धर्मदारेषु ‘पर्ववर्जं’
पौर्णमास्यादिपुण्यतिथिवर्जं, ‘रतिक्रिया’ ॥ २५ ॥

धर्मार्थं दाररक्षार्थञ्चेत्याह । देवेति । देवपित्रतिथिभृत्यपूजेति
प्रतीतं । ‘दीनानुकम्पनं’ बालवृद्धयाधितानां शक्त्याऽनुकम्पनं । ‘श्रुतिः’
वेदः, ‘स्मृतिः’ मन्वादिशास्त्रं, तेषां ‘अर्थः’ तत्र ‘अवस्थितिः’ तदुक्ता-
नुष्ठानपरेण भवितव्यमित्यर्थः । अयं धर्मश्चतुर्विधस्यापि ‘गृहमेधिनः’
गृहे अवस्थातुं मेधा बुद्धिर्यस्य विद्यते तस्यायं धर्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥

वानप्रस्थधर्ममभिधातुमाह । जटित्वमिति* । ‘जटित्वं’ नि-
यमाज्जटाधारणं ‘अग्निहे ढत्व’ अग्निहोत्रपरिग्रहश्च, तथैव भूमौ
शय्या, वृष्णाजिनधारणश्च । वने निर्जने वा वासः ‘वनवासः’ अन्यत्
स्थलं ॥ २७ ॥

वनवासिधर्ममाह । प्रतियहेति । प्रतियहस्य दोग्यमानस्य हिर-
ण्यादेः यद्वहनिवृत्तिः ‘प्रतियहनिवृत्तिः’ ‘त्रिः खानं’ सन्ध्यात्रये खानं,
‘व्रतचारिता’ ब्रह्मचारिता सन्निहितदारेणापि ब्रह्मचर्यमेव कर्त्तव्यं ।
उत्तरार्द्धमेव प्रतीतं ॥ २८ ॥

परिव्राजधर्ममभिधातुमाह । सर्वारम्भेति । ‘निष्परिग्रहता’ पुस्त-
कादेर्वस्त्रावरणादेरपि परिग्रहो नास्तीति । ‘अत्रोहः’ भूतहिंसाभा-
वः । ‘समता सर्वजन्तुषु’ उपकार्यपकारिष्वपि तुल्यबुद्धिः ॥ २९ ॥

अपरश्च, प्रियाप्रियेति । प्रियश्चाप्रियश्च तयोश्चरिष्वङ्गः अनासक्तिः
‘प्रियाप्रियापरिष्वङ्गः’ सुखादौ विकारो हर्षशोकः कुतो नास्तीति

* जटत्वमिति मु० ।

† प्रियाप्रियपरिष्वङ्गः इति मु० ।

‘सुखदुःखाविकारत्वात्’ सबाह्याभ्यन्तरशौचमिति ‘बाह्यं’ मृज्जला-
दिभिः, ‘आभ्यन्तरं’ सुकलसत्त्वानुग्रहशुद्ध्या । ‘वाग्यमः’ मौनव्रतं ।
‘व्रतचारिता’ ब्रह्मचारिता* ॥ ३० ॥

किञ्च सर्वेन्द्रियेति । ‘सर्वेन्द्रियसमाहारः’ विषयेभ्यः सर्वेषां इन्द्रि-
याणां प्रत्याहरणं । अथ च योगशास्त्रे प्रत्याहार इत्युक्तः । ‘धारणा’
इति । तल्लक्षणमाह तत्रैव । प्रदेशे धार्यते वायुर्मनो वापि संसृतं ।
स्वधारकप्रयत्नेन धारणा साऽभिधीयते । ‘ध्यानं’ चिन्तनं । तच्च द्वि-
विधं काम्यफलार्थं मोक्षफलार्थञ्चेति । तत्र मोक्षफलार्थं नित्यं । तस्य
‘अभ्यासः’ तत्परता ‘भावशुद्धिः’ प्राणिषु अद्रोहबुद्धिः । ‘एष परि-
ब्राड्धर्म उच्यते’ ॥ ३१ ॥

वर्णाश्रमाणामसाधारणधर्ममभिधाय साधारणमभिधातुमाह ।
अहिंसेति । वर्णिभिराश्रमिभिश्च परकीयाणां मानदारद्रव्यादीनां
‘अहिंसा’ कर्त्तव्येति शेषः । ‘सूतृतं’ प्रियं पथञ्च सूतृतं इत्येवंभूता
वाणी, सर्वेषु वक्तव्येति भावः । ‘सत्यं’ अमृषावादः । ‘शौचं’ बाह्या-
भ्यन्तरशौचं श्रुतिस्मृतिविहितं, ‘दया’ दीनानुकम्पनं, ‘क्षमा’ क्षान्तिः ।
स्यष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

स्वधर्मानुष्ठाने फलमभिधातुमाह । स्वर्गेति । ‘स्वर्गान्त्याय’ स्वर्गञ्च
आनन्त्यं मोक्षञ्च स्वर्गानन्त्यं तस्मै प्रभवतीति । ‘धर्माऽयं’ अन्तरोक्तः ।
‘सर्वेषां वर्णलिङ्गानां’ भवतीति शेषः । ‘तस्य’ धर्मस्य ‘अभावे’ विनाशे
अननुष्ठाने ‘अयं’ लोकः । ‘शङ्करात्’ सङ्कीर्णतया ‘नाशं आप्रयात्’ ॥
॥ ३३ ॥

धर्मप्रवर्त्तकदण्डधराभावे दोषं दर्शयन्नाह । सर्वस्यास्येति । ‘सर्व-
स्यास्य’ धर्मस्य ‘यथान्यायं’ स्मार्त्तन्यायमनतिक्रम्य ‘भूपतिः’ विजिगीषुः
‘सम्प्रवर्त्तकः’ सम्प्रवर्त्तयिता । ‘तस्य’ भूपतेः ‘अभावे’ ‘धर्मनाशः’
दण्डाभावात् धर्मनाशे ‘जगच्छ्रुतिः’ जगते विनाशः स्यात् ॥ ३४ ॥

वर्णाश्रमधर्मप्रभावमेवाभिधातुमाह । वर्णाश्रमाजारेति । 'वर्णाश्र-
माचारयुक्तः' तदाचारतत्परः, 'वर्णाश्रमविभागवित्' इति का कस्य
प्रतिपत्तिरिति जानाति । 'पाता' रक्षिता वर्णाश्रमाणां 'पार्थिवः
सर्वलोकभाक्' । शक्रलोकभाग् इति टीकासम्मतः पाठः । शक्रलोकः
स्वर्गः ॥ ३५ ॥

॥ इति वर्णाश्रमधर्मः ॥

दण्डमाहात्म्यमभिधातुमाह । इति यस्मादिति । *'आत्मवान्'
अभिहितात्मसम्पद्गुणयुक्तः 'सम्यक्' विजितेन्द्रियो 'नृपः' न केवलं
आत्मनः प्रजानाञ्च 'उभौ लोकौ धारयति' दण्डप्रणयनात् इत्यर्थः ।
'दण्डीव' यम इव रागद्वेषरहितो दण्डं धारयेत् ॥ ३६ ॥

दण्डधारणप्रकारमभिधातुमाह । उद्वेजयतीति । 'तीक्ष्ण' अन्या-
यादधिकेन दण्डेन, प्रजाः 'उद्वेजयति' । मृदुना नृनेन 'परिभूयते' न
भवत्यस्य दण्डे पीड्येति दण्डाद्भयं नास्तीति परिभूयते । 'दण्डेन' अन्य-
नाधिकेन द्वेषः परिभवो वा भवति यस्मात् तस्मात् 'युक्तदण्डः प्रश-
स्यते' सुविज्ञातप्रणयनादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदेव ऋणयति । त्रिवर्गमिति । 'त्रिवर्ग' धर्मार्थकामान्, 'वर्द्धयति',
'आशु' सत्वरं 'राक्षो दण्डः यथाविधि' सुविज्ञातप्रणीतत्वात् । 'आ-
सामञ्जस्यात्' समञ्जसभावो सामञ्जस्यं माध्यस्थ्यं, रागद्वेषाभ्यां तदभावो
आसामञ्जस्यं तस्मात् आसामञ्जस्यात् 'प्रणीतः' दुष्प्रणीतो दण्डः 'वन-
स्थानपि' लोकव्यवहारबाह्यान्पि 'कोपयेत्' ॥ ३८ ॥

किञ्च लोकेति । 'लोकशास्त्रानुगः' लोकः वर्णाश्रमादिजनपदः, शास्त्रं
श्रुतिस्मृत्यादि । 'तदनुगतः' तदनुरूपो दण्डः नेयः दण्ड्यं प्रति विधेयः ।
उभयानुगतत्वात् सुतरां अनुद्वेजनो भवति । विजिगीषोः श्रिये च
भवति । उत्तरादौ स्पष्टं ॥ ३९ ॥

महोपतेर्जगतश्च ध्वंसकारणमभिधातुमाह । परस्येति । 'पर-

स्परामिषतया' भक्ष्यभक्षकत्वेन स्थितस्य 'जगतः' । भिन्नवर्त्मनः 'एथ-
ज्जार्गस्य दण्डस्येत्यर्थः । 'दण्डाभावे परिध्वंसी मात्स्यन्यायः प्रवर्त्तत'
इति स्पष्टं ॥ ४० ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । 'जगदेतदिति । स्पष्टं ॥ ४१ ॥

एतमर्थमुपसंहरन्नाह । इदमिति । 'इदं' जगत् 'प्रकृत्या' स्वभा-
वेन 'विषयैः' स्पर्शादिभिः, 'वशीकृतं' विषयीकृतं, आहारनिद्रा-
भयमैधुनादीनां शरीरेष्वेव सहेत्ययमानत्वात् । अतएव 'परस्पर'
'परस्परस्त्रीधनलोलुपं' तत्तल्लम्पटं 'जगत्' केवलं दण्डभयेन उपपीडितं
सत् 'साधुसेविते' मुमुक्षुभिरध्यासिते 'सनातने' नित्ये पुण्ये वा स्वर्गा-
नन्त्यगामिनि मार्गे प्रस्थानं करोति ॥ ४२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । नियतेति । 'अस्मिन्' जगति 'साधुवृत्तः' पर-
वशः 'दुर्लभः' दुष्प्रापः किन्तु दण्डयोगात् सर्व एव प्रायशो नियत-
विषयवर्त्ती भवति । यथा कुलस्त्री विरागहेतुभूतकृशत्वविकलत्वा-
दिदोषदुष्टं पतिं शास्त्रोक्तदण्डभयेनैव पतित्वेनाङ्गीकरोति ॥ ४३ ॥

दण्डप्रणयनेऽपि विजिगीषोः प्रयोजनमाह । इति परिगणितार्थं
इति । 'इति' एवमुक्तप्रकारेण, 'परिगणिता' निर्णीताः 'अर्था' वधा-
दिदण्डस्य दोषा गुणाश्च येन सः । अतएव *शास्त्रमार्गानुसारी ।
'नियमयति' एवं वर्त्तितव्यमिति नियमं करोति । 'यतात्मा' जि-
ह्वियः । प्राप्तो मार्गेषु प्रचारो याभिस्ताः 'प्राप्तमार्गचाराः' 'सरितः
समद्रं' इव 'अपुनरपगमाय' अपुनर्निवृत्तये, 'सम्पदः' लक्ष्यः 'तं'
राजानं 'विशन्ति' ॥ ४४ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
द्वितीयः सर्गः ॥ • ॥

आचारव्यवस्थापनम् ।

सदाचारस्थानमभिधातुमनन्तरसर्गेण सम्बन्धं दर्शयन्नाह । दण्ड-
मिति । ‘दण्डीव’ धर्मराज इव । ‘भूतेषु’ वर्णाश्रमेषु । ‘धारयन्’ तु-
लया दृतमिव, न्यूनाधिकत्वाभावात् । ‘प्रजापतिरिव’ कारुणिककष्टहेर-
नन्तरं विनयापादनेन प्रजापतिर्यथा प्रजानां स्थितिमकल्पयत् तद्वत्
विजिगीषुः, इति, स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

दण्डो दण्डोष्णिवानुग्रहोऽनुयाह्नोऽस्ति दर्शयन्नाह । वाक् सूचतेति ।
‘सूचता’ सत्या प्रिया वाणी । ‘दानं’ प्रकृते आपन्नचाणार्थं । ‘दीनाः’
परैः पीड्यमानाः, ‘उपागताः’ शरणमागताः, तद्रक्षणं, साधुसङ्गश्च, इति
एतत् ‘साधु’ उत्तमतरं, ‘सत्पुरुषव्रतं’, उभयलोकसाधकत्वात् हितं ॥ २ ॥

अपरञ्च ‘आविष्टः’ इति दुःखमापन्न इव मन्यमानः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ३ ॥
एतदेव द्रष्टव्यतुमाह । न तेभ्य इति । ‘तेभ्योऽधिकाः’ अन्ये ‘न
सन्ति’ । श्रेष्ठं सुगमं ॥ ४ ॥

भूयोऽपि दीनोद्धरणप्रकारमाह । दयामिति । ‘परमां’ निर्याजां ।
‘धर्मात्’ क्षत्रधर्मात्, ‘अविचलद्रूपः’ शत्रुविषये दाहलोपादिके कर्त्तव्ये ।
यदि दयया तन्न करोति तदा विजिगीषुधर्माच्चलितो भवति । एवं
दयालुता विषयभेदेन कर्त्तव्येति भावः । ‘पीडितानां’, चौरादिभिः ।
‘अनाथानां’ चाणसमर्थनारहितानां । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ५ ॥

वर्णाश्रमसाधारणोऽप्ययं धर्म आदरप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । आ-
नृशंस्यमिति । नृशंसो हिंस्रः तदिपरीतः अनृशंसः तस्य भावः ‘आनृ-
शंस्यं’ दयालुत्वं । ‘परः’ उत्कृष्टः । ‘सर्वप्राणभृतां मतः’ सर्वानुमतः ।
यत इति पाठान्तरः । यत एवं तस्मात् राजा ‘आनृशंस्येन’, ‘क्षपणं’
दीनं, ‘जनं’, ‘पालयेत्’, नतु सबलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्षपणपीडने दोषमाह । न हीति । यथा कश्चित् व्याध्याद्युप-
शमेन ‘सुखमन्विच्छन्’, मनुष्य उपहारं देवताभ्यः प्रयच्छति ।
इत्येवंप्रकारैरन्यैरपि कारणैः ‘क्षपणं’, जनं ‘हि’ स्फुटं, ‘न पीड-

येत् । 'मन्युना' पीडाजनितक्रोशशोकवदितेन । श्रेष्ठं स्पष्टं ॥ ७ ॥

अपरश्च । को हि नामेति । 'कोनाम' जगः, 'कुले' विशुद्धे, 'जातः' उत्पन्नः सन्, 'सुखलेशेन लोभितः' यत्किञ्चित् सुखास्तादप्रलोभितः, 'अल्पसाराणि' दुर्बलानि, 'भूतानि' प्राणिनः, 'पीडयेत्', 'अविचार-यन्' दोषविचारमकृतैव । यस्तु पीडयेत् स कुलीनो न भवतीति भावः ॥ ८ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । आधीति । 'आधयः' मनःपीडाः, 'आधयः' जराद्याः तैः 'परीताय' समन्ताद्याप्ताय, एवञ्च 'अद्य श्रोत्रा विनाशिने' निःसंशयं विनश्वराय, 'कोहि नाम' विवेकी, 'शरीराय' शरीरसुख-सम्पादनार्थं, 'धर्मापेते' अधर्मिष्ठं, 'समाचरेत्' अविवेकित्वादाचरे-दित्यर्थः ॥ ९ ॥

भूयोऽपि अकार्यनिषेधाय वैराग्यं दर्शयन्नाह । आहार्यैरिति । 'आहार्यैः' असहजैः सुगन्धानुलेपनवस्त्रालङ्कारादिभिः, स्वभावाद-हृद्यं पृतिगन्धसुखखेदाद्युपेतं, 'क्षयं दुःखेन हृद्यतां नीयमानं', 'हि' स्फुटं, 'कायामात्रकमेव' कायामात्रावस्थिति, न चिरस्थायीत्यर्थः । अतः 'इदं' शरीरं * 'नश्येदुदकविम्बवत्, साक्षादेवादर्शनं यातीत्यर्थः ॥ १० ॥

विषयाणामसारत्वं दर्शयन्नाह । महावातेति । 'महावातः' महा-आदि मेघमालावत् 'अतिपेलवैः' कामलैः, 'विषयारिभिः' विषय-स्पर्शादय एवाहितकारित्वात् शत्रवस्तैः, 'महात्मानः' विवेकिनो-ऽपि, 'कथं नाम', 'क्रियन्ते' वशीक्रियन्ते ॥ ११ ॥

भूयोऽप्यनित्यतां दर्शयन्नाह । जलान्तस्त्रन्नेति । जलमध्यगतचन्द्र-प्रतिविम्बवत् प्राणिनां चक्षुषं जीवितं 'तथाविधं ज्ञात्वा', 'शश्वत्' अन-वरतं, 'कल्याणं' तद्धेतुत्वात् धर्मम्, 'आचरेत् ॥ १२ ॥

एतदेव द्रढयितुमाह । जगन्मृतेति । 'जगत्' विश्वं, 'मृगदृष्टातुल्यं' मृगदृष्टिकोपमानं, 'वीक्ष्य' दृष्ट्वा, 'इदं' दृश्यमानं, 'क्षणमङ्कुरं' आरु-

* पश्येदुदकविम्बवदिति सु० ।

विनाशि, 'सुजनैः' सत्पुरुषैः, विद्याद्वैरित्यर्थः । 'सङ्गतं' साहित्यं, 'कुर्यात्', धर्मार्थं सुखार्थञ्च ॥ १३ ॥

सुजनसङ्गतिं प्रशंसन्नाह । सेव्यमानस्त्विति । सुधातन्त्र इवेति ।
श्लोकद्वयं स्पष्टं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सुजनसङ्गतस्य फलं प्रदर्श्य दुर्जनसङ्गतं निन्दन्नाह । ग्रीष्मे इति ।
ग्रीष्मे सूर्याश्वेऽतितीक्ष्णा भवन्ति तैः सम्यक् तप्तं, अतएवोद्वेजनं
'अनाश्रयं', वीरक्षताद्यभावात् 'मरुस्थलमिव', दुर्जनसङ्गतेष्वनाश्रयो
नास्तीति स्थितेरभावात् 'उदयं' उच्चं, मरुपक्षे तदतीवोष्णयाहि
भवतीति दुर्जनैः सम्बन्धं त्यजेत् । कौटल्येनाप्युक्तं 'अनार्थजनसंसर्गं
त्यजेत्' इति ॥ १६ ॥

दुर्जनस्वरूपमाह । श्रुतशीलोपसम्पन्नानिति । श्रुतं आन्वीक्षिक्या-
दिविद्या, शीलं सत्स्वभावता, ताभ्यामुपसम्पन्नान् 'श्रुतशीलोपसम्पन्नान्',
'अकस्मादेव' कारणं विनापि, 'अन्तः प्रविश्य' विश्वासदर्शनादात्मभावं
गत्वा हृदयं प्रविश्य, 'शुष्कवृक्षमिवानलः', § 'दहति', स्पष्टं ॥ १७ ॥

आशीविषेभ्योऽप्यधिकदुष्टतां दुर्जनस्य दर्शयन्नाह । निश्वासाद्वी-
र्येति । निश्वासेन उद्वीर्यो यो विघट्टतभुक् विषानलस्तस्य धूमेन
धूमोक्तानि आननानि येषां तैः 'आशीविषैः' सर्पैः सह, 'सङ्गं वरं
कुर्यात्', किन्तु 'दुर्जनैः', समं निश्चितं 'न कुर्यात्' । सर्पाः कथञ्चिदुप-
काररहिता न व्यभिचरन्ति, दुर्जंगान्तु व्यभिचरन्त्येवेति भावः ॥ १८ ॥

उपकारिष्वपि अपकारी दुर्जन इति दर्शयन्नाह । दीयत इति ।
'सच्छब्ददयैः' अकलुषितचित्तैः सुजनैः, 'पिण्डः' शुभाहारमयः, 'येनैव
पाणिना दीयते', 'मार्जार इव दुर्लभः', 'तमेव' पाणिं, 'विलुम्पति',
दौष्ट्यात्, स्पष्टं ॥ १९ ॥

अपरश्च । असाध्यमिति । 'साधुमन्त्राणां' पञ्चाङ्गानां, 'असाध्यं'

* सुजनैरिति मु० ।

† सतः शीलेत्यादेरिति मु० ।

‡ 'सङ्गतः' इति मु० ।

§ शुष्कवृक्षमिवानिति मु० ।

अप्रतिविधेयं, 'तीव्रं, तीक्ष्णं, 'वाग्विधं' वाक्स्वरूपं विधं, 'उत्सृजन्' उद्गिरन्, 'दुष्टो दुर्जनप्रपन्नगो द्विजिह्वं वदनं धत्ते' स्पष्टं । दौष्ट्यादेव-
विधो दुर्जनप्रपन्नगः सुदूरतः परित्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

प्रसङ्गादागते दुर्जने विधेयमाह । क्रियत इति । 'अभ्यर्हणीयाय' पूज्याय सुजनाय, 'यथाऽङ्गलिः क्रियते' प्रश्रयप्रदर्शनार्थं 'ततः' तस्मा-
दपि, 'साधुतरः' स प्रश्रयविशेषः 'दुर्जनाय कार्यो हितार्थिना', प्रती-
तमन्यत् ॥ २१ ॥

आराधनादुपकारबुद्धिरप्यस्य भवतु इति जनानुरागार्थमस्य सद्ग-
वहारविशेषमभिधातुमाह । ज्ञादिनीमिति । 'सम्यक्' सूक्ष्मेन,
'जनजिह्वीर्षया' जनचित्तापहारार्थं, सर्वत्र 'परमां मैत्रौ भावयन्',
अर्थात् दुर्जनः, 'सर्वसत्त्वानां ज्ञादिनीं सर्वानन्दकारिकां 'लौकिकीं
गिरं' लोकव्यवहारिकां वाचं, 'उत्सृजेत्' दद्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दुष्टवाक्ये दोषं दर्शयन्नाह । नित्यमिति । हृदि विद्धमिति । स्पष्टं
॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रूरवचसां स्वरूपमभिधातुमाह । तीव्राणीति । 'तीव्राणि' दुःस-
हानि, 'उद्वेगकारीणि' उद्वेजनीयानि, 'अनयात्मकैर्विच्छेदानि' दु-
र्नीतिशान्तिभिरुदीरितानि, 'वचांसि' दुर्वाक्यानि, 'शस्त्राणीव देहि-
नां मर्म्मं कृन्तति', स्पष्टं ॥ २५ ॥

प्रियवचसां गुणं दर्शयन्नाह । प्रियमेवेति 'प्रियमेव' श्रुतिसुखमेव,
'अभिधातव्यं' प्रयोक्तव्यं, 'सत्सु' सहृत्सु, 'नित्यं द्विषत्सु च' सततं
द्वेषु च । 'केकामधुरः शिखीव' कलनादरमणयो मयूर इव, 'प्रिय-
वाक्' मिष्टभाषी जनः, 'कस्य न प्रियः', अपितु सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अपिच । अलङ्घ्रियन्ते इति । 'मदरक्तया' कलखनजनितमदरक्त-
या, 'विपश्चितः' पण्डिता विवेकिनः, 'अत्यर्थं' निरतिशयं, 'माधुर्यगुण-
युक्तया' मधुरया, 'वाचा' । अन्यत् स्पष्टं । मधुरवागेव विपश्चितोऽ-
लङ्घ्यमिति भावः ॥ २७ ॥

अपरश्च । सदरक्तस्येति । गुणानुरागीति । ये प्रियाणीति । प्रतीतं
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गृहस्थाचारमभिधातुमाह । शुचिरिति । 'शुचिः' बाह्याभ्यन्तरशौ-
चयुक्तः, बाह्यं गृज्जलादिभिः, आभ्यन्तरं सर्वसत्त्वानुग्रहबुद्ध्या ।
वेदोक्तं समयमपि मन्यते यः स आस्तिकः तस्य भाव आस्तिक्यं तेन पूत
आत्मा यस्य सः 'आस्तिक्यपूतात्मा' । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३१ ॥

उक्तपूजनक्रममभिधातुमाह । प्रणिपातेनेति । 'गुरुन्' आचार्यादीन्,
'प्रणिपातेन' प्रणिपत्य, 'अभिमुखान् कुर्वीत' इत्यनुवर्त्तते । 'सतः'
सत्पुरुषान्, 'अनूचानचेष्टितैः' विनीतभावैः । 'देवान्', 'सुकृतकर्मणा'
पुण्येनानुष्ठानेन, 'भूतैः' सम्पदर्थं । देवाः सुकृतेनाभिमुखा भवन्ति न
प्रणाममात्रेण ॥ ३२ ॥

अपरश्च । स्वभावेनेति । 'स्वभावेन' परमात्मीयभावेन, 'मित्रं' मि-
त्रतामुपगतं, 'सद्भावेन' साधुभावेन, 'बान्धवान्' आत्मबन्धुप्रभृतीन्,
'स्त्रीमृत्युं' भार्यानुजीविवर्गं, 'प्रेमदानाभ्यां' दानरहितेन स्नेहेन प्रेम-
विवर्जितेन दानेन च, 'दाक्षिण्येन' स्निग्धभावेन, 'इतरं' उक्तव्यति-
रिक्तं जनं, 'हरेत्' आराधयेत् ॥ ३३ ॥

दानक्रममभिधातुमाह । * गुणानुरागीति । 'गुणानुरागी' पात्र-
गुणेष्वनुरागवान्, अनेकगुणवद्भ्य एव धनं विद्वज्जेन्नान्यथेति, 'स्थि-
तिमान्' यस्य यावत् प्रतिज्ञातं तदनतिक्रमेण निर्वहणं स्थिति-
स्तद्युक्तः । 'अदधानः' दानात् नूनं पुण्यमस्तीति अद्वान्वितः, 'दया-
न्वितः' दीनानाद्येष्वपि कारुण्यात् प्रवृत्तदानः, अवशिष्टं स्पष्टं ॥
॥ ३३ कोडः ॥

प्रियवाक्सहितमेव दानं कर्त्तव्यमित्यस्यैवार्थस्य प्रशंसामभिधातु-

* गुणानुरागी स्थितिमान् अदधानो दयान्वितः ।

धनं धर्माय विद्वजेत् प्रियां वाचमुदीरयन् ॥ ३३ कोडः ॥

माह । *ये प्रियाणीति । 'ये' श्रीमन्तः, प्रियञ्च भाषन्ते 'प्रयच्छन्ति च' 'सत्कृति' सत्कारं, 'ते वन्द्यचरिताः', 'नरविग्रहाः' पुरुषशरीराः, 'देवाः', एवेति ॥ ३३ क्रोडः ॥

एतदेव ऋणयितुमाह । अग्निन्देति । 'परकृत्येषु' परानुष्ठानेषु, विभिन्नदर्शनेष्वपि, 'अग्निन्दा' निन्दा न कार्या, 'स्वधर्मपरिपालनं' शास्त्रोक्तस्य स्वधर्मस्यानुष्ठानं, 'दृपणेषु दयालुत्वं' अनाथादिषु अनुकम्पापरत्वं, 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् जने, 'मधुरा गिरः', नियमात् वाचा इति शेषः ॥ ३४ ॥

किञ्च प्राणैरपीति । 'अव्यभिचारिणे' अक्षपटाय, 'गृहागते परिजङ्गः' गृहागतेऽरावपि आशु सम्भाषणं, 'शक्त्या दानं' यथाशक्ति दानं, 'सहिष्णुता' सहनशीलत्वं ॥ ३५ ॥

अपरञ्च । बन्धुभिरिति । स्वजनबन्धुप्रभृतीनां 'चित्तानुविधायित्वं' चित्तानुवर्तनं, 'महात्मनां वृत्तं', इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतदनुष्ठानफलमभिधातुमाह । सनातने इति । 'महात्मनां', नित्ये मार्गे 'साधु', 'तिष्ठतां', 'गृहमेधिनां', 'अयम्', एव 'पन्थाः', सम्मतः । 'नियतम्', 'अनेन' पथा, 'गच्छन्', लोकद्वयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च । उक्तपथानुसारिणो नरपतेर्विनयगुणेन जगत् आयत्तं भवेत् इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपरञ्च । कचेति । मधुरवचनान्येव पाशस्त्रैरायतः 'लालितः' आदावायतः पश्चादालालितः सुरक्षितः सन्, 'लोकः' 'संस्थितेः' न्यायमार्गावस्थितेः, 'भेद' व्यभिचारं, 'न एति' नागच्छति । न्याय्यदण्डः सामसहायः कार्यसाधको भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां तृतीयः सर्गः ॥ ❀ ॥

† ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृति ।

श्रीमन्तो वन्द्यचरिता देवास्तै नरविग्रहाः ॥ ३३ क्रोडः ॥

स्त्रोकावेतौ मु० पु० न स्तः ।

वर्णाश्रमस्थापनानन्तरं राज्यप्रकृतीनां सप्तानामपि गुणसमूहकृतां सम्पदं दर्शयितुं प्रकृतिरेव तावदाह । 'स्वाम्यमात्यौ' उक्तलक्षणौ, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'दुर्गं' स्थानीयादि, 'कोशः' रत्नसारादिः, 'बलं' चतुरङ्गं, 'सृष्टत्' मित्रं, । 'परस्परौपकारोदं' इति स्वामी अमात्यस्य उत्पादकत्वेन उपकारी, अमात्योऽपि स्वामिनो बुद्ध्या-दिसाहाय्येन । तौ राष्ट्रस्य रक्षादिनोपकारकौ, राष्ट्रं कोशादि सम्पादनेन तयोः, दुर्गं रक्षाविधानादिना तेषां, तेऽपि संस्कारादि-सम्पादनेन दुर्गस्य, कोशो वृत्त्युपकरणसम्पादनेन तेषां, वर्द्धनरक्षण-तीर्थप्रतिपादनादिना तेऽपि कोशस्य, बलं चतुरङ्गं असाध्यसाधनो-पकारि पूर्वोक्तानां, तेऽपि भरणादिना बलस्य, मित्रं सहायादिना अनन्तरोक्तानां, तेऽपि तथैव च मित्रस्येति । इदं परस्परौपकारि सप्ताङ्गं राज्यं ॥ १ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । एकाङ्केनापीति । 'एकेनाप्यङ्केन', 'विकलं', शरीरमिव 'एतत्' राज्यं, 'साधु', यथा स्यात्तथा 'न वर्त्तते' । तस्मात् 'सामग्र्यं' सम्पूर्णतां, 'अन्विच्छन्', * 'आशु', 'परीक्षणं', कस्य के गुणाः समया असमया वा इति परीक्षामपि कुर्वीत इति भावः ॥ २ ॥

आत्मसम्पदं समर्थयन्नाह । †लोकाधारा इति । लोकानामाधार-स्वरूपाः दुष्प्राप्याः 'दुष्परिग्रहाः', 'आपः संस्कृते आधारे इव 'राज्ञां श्रियः संस्कृते आत्मनि तिष्ठन्ति' । नान्यथेति आत्मसम्पदादिगुणैः आत्मा संस्कार्य इति ॥ ३ ॥

स्वामिना आत्मगुणसम्पत् सम्पादनमेव प्रथमं विधेयमिति दर्शयन्नाह । आत्मानमेवेति । अमात्यादिप्रकृतिभ्यः 'आत्मानं' शरीरमेव, 'गुणसमन्वितं' वक्ष्यमाणगुणोपेतं, 'इच्छेत्' । 'गुणसंयुक्तः'

* सुपरीक्षणमिति मु० ।

† अथं श्लोकः मु० पु० पञ्चमस्थानीयः ।

अन्धात्मलाभः । 'ततः' अनन्तरं, 'शेषपरीक्षणं' अवशिष्टप्रकृतीनां परीक्षणं 'कुर्वीत' ॥ ४ ॥

गुणसम्पत्सम्पादनार्थमित्येतावदेव समर्थयन्नाह । साधु भूतलदेवत्वमिति । 'साधु' शोभनतरं, 'भूतलदेवत्वं' परमैश्वर्यादिकं कार्यं, किन्तु 'अकृतात्मभिर्दुष्करं', श्रेष्ठार्थं स्पष्टं ॥ ५ ॥

स्रोतत्रयेण आभिगामिकगुणानभिधातुमाह । कुलमिति । 'कुलं' उभयकुलविशुद्धिराभिजातं, 'सत्त्वं' व्यसनेभ्युदये चाविकारता, 'वयः' यौवनं, 'शीलं' सुखभावता, 'दाक्षिण्यं' सर्वत्र सानुकम्पत्वं, 'क्षिप्रकारिता' अदीर्घसूत्रत्वं, '*असंविवादिता' वाक्छत्नेन विरुद्धसंवादरहितत्वं, 'सत्वं' अमृषावादः, 'वृद्धसेवा' विद्यावृद्धाराधनतत्परता, 'कृतज्ञता' कृतस्य प्रत्युपकारतत्परता । 'दैवसम्पन्नता' यद्यदिच्छति तत् सम्पद्यत यस्य स दैवसम्पन्नस्तस्य भावः, 'बुद्धिः' अष्टगुणा प्रज्ञा, 'अक्षुद्रपरिवारता'† अक्षुद्रजनपरिजनत्वं, 'शक्यसामन्तता' शक्या वशे कर्तुं सामन्ताः संसक्तमण्डलमर्यादा भूम्यन्तरा अरयो यस्य तद्भावः, 'दृढभक्तिता' स्थिरानुरागत्वं, प्रतिपन्ननिर्वृष्टिरित्यर्थः । 'दीर्घदर्शित्वं' दीर्घदेशेन दीर्घकालेन च व्यवहितं प्रज्ञाचक्षुषा द्रष्टुं शीलं यस्य तद्भावः, 'उत्साहः' शौर्यादिगुणसंयुक्तता, 'शुचिता' परदारदिनिरीक्षा, स्थूललक्ष्यता, स्थूललक्ष्यादिस्थः स्थूलमेव लक्ष्यं सङ्ख्यादिभिः करोति न ह्यंशं स्वल्पं इत्यर्थः, 'विनीतता' विनयः, 'धार्मिकता' धर्मनिष्ठता, एते 'गुणाः', 'साध्याभिगामिकाः', संश्रयणीयत्वकारकाः, अनायासेन बद्धभिराश्रिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एतदेव दर्शयितुमाह । गुणैरिति । 'गुणैः', एतैः अनन्तरोक्तैः, 'सुवृत्तं' निश्चयेन, 'अभिगम्यते', परिजनैरित्यर्थः । एवम्भूतैः परिजनैरभिगतो राजा नान्यथा । श्रेष्ठार्थं सुगमं ॥ ९ ॥

* असंविवादिता इति मु० ।

† अक्षुद्रपरिचारिता इति मु० ।

राज्ञा परिवार एवंविधः कार्यो नान्यथा इति दर्शयन्नाह । प्रख्यात-
वंशमिति । 'प्रख्यातवंशः' विख्यातसोमसूर्यादिवंशस्तं, 'अक्रूरं' अहिंसं,
'लोकसङ्ग्राहिणं' खजनादपरलोकसङ्ग्रहणशीलं, 'शुचिं' अपुंसलं अन्य-
खेहनं च, एवम्भूतं 'परिवारं' कुर्वीत महोपतिः । 'आत्महिताकाङ्क्षी',
यस्तु विपरीतं करोति स नात्मनो हित इति ॥ १० ॥

परिवारे गुणं दोषश्च दर्शयन्नाह । दुष्टोऽपीति । 'दुष्टोऽपि नृपः'
गृध्रश्च, 'भोग्यतां' आश्रयतां, 'एति' प्राप्नोति, 'हंससमैः' परिवार-
गुणैः । नृपो दुष्टपरिवारस्तु गृध्रपरिवार इव हंससमोऽपि 'ब्याला-
क्रान्तो द्रुम इव' आशीविषपरिवेष्टितश्चन्दनद्रुम इव भोग्यतां 'नैति',
तस्मात् सुपरिवारः स्यात् ॥ ११ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । निरुन्धाना इति । 'सतां' सत्पुरुषाणां वि-
जिगीषुमभिगच्छतां, 'मार्गं', सेवान्तरद्वारैः, 'निरुन्धानाः', 'दुष्टात्मानः'
दुष्टाः, 'सचिवाः', प्रतिबन्धकत्वेन 'भक्षयन्ति महोपतिं' उत्पादकसत्पु-
रुषशून्यं महोपतेः समुदायं कोशं भक्षयन्ति । समुदायभक्षणात्
महोपतिरूपचारात् भक्षितो भवति । यतो दुष्टात्मानः सचिवाः कर्मा-
मात्या न योग्याः, 'तस्मात्', 'ससचिवः' विशुद्धचित्तकामात्यः, 'भवेत्',
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सतां मार्गनिरोधे कुसचिवकृते विभूतेर्निष्फल्यं दर्शयन्नाह । विभू-
तीरिति । 'परमाः' उत्कृष्टाः, 'विभूतोः' विभवान्, 'प्राप्य', 'सतां'
साधूनां, 'सम्मोग्यतां' सम्मोगविषयतां, * 'नयेत्' प्रापयेत् । 'यासु'
विभूतिषु, 'सन्तः' साधवः, 'न तिष्ठन्ति', उपभोक्तुं 'ता विभूतयः',
'दृष्ट्वैव' निष्फला एव ॥ १३ ॥

साधुधने साधुसम्मोगं व्यतिरेकमुखेन दर्शयन्नाह । असद्विरिति ।
'किम्पाकवृत्तस्य' महाकालवृत्तस्य, 'फलं',† 'भ्राङ्गाः'‡ काकाः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

* व्रजोदति मु० पु० ।

† माकालफल इति यस्य भाषायां प्रसिद्धः ।

‡ आङ्गा इति मु० ।

स्वामिप्रकृतिसम्बन्धिनां चाभिगामिकगुणानां स्वरूपं गुणैरुक्त-
स्वामिगच्छताश्च कर्मसन्निवादीनाश्च प्रसङ्गात् स्वरूपमभिधाय प्रस्तु-
तामात्मसम्पदमभिधातुमाह । वाग्माति । 'वाग्मी' प्रशस्तवाक्,
'प्रगल्भः' सुरसदृशस्यापि विमृष्टं वक्तुमर्थः । 'स्मृतिमान्' वर्षशतेऽपि
श्रुतदृष्टस्मारकः, 'उदयः' उद्गतायः, प्रांशुरित्यर्थः । 'बलवान्' कामबल-
सम्पन्नो वृकोदरवत्, 'वशी' जितेन्द्रियः, 'नेता' प्रणेता, 'दण्डस्य' बध-
परिक्षेपादिकस्य, चतएव 'निपुणः',* यथा भवति तथा, 'कृत-
शिल्पः' † कृताखल्पकलः, 'स्वयमहः' ‡ सुखेनैवानीतिप्रवृत्तेः § मृष्टहृते
निविध्यते इति ॥ १५ ॥

किञ्च । पराभियोगेति । 'पराभियोगप्रसङ्गः' शत्रुकृतवियह-
सहिष्णुः, † 'सर्वदृष्टप्रतिक्रियः' सर्वापायेषु दृष्टाः प्रतिक्रिया येन स
तथा । 'परिच्छिद्रान्वेक्षी' § शत्रुदोषान्वेषणशीलः, 'सन्धिविग्रहत-
त्त्ववित्' घातुण्यप्रयोगवित् ॥ १६ ॥

अपरञ्च । गूढमन्त्रेति । 'गूढमन्त्रप्रचारः' गूढोऽतिगुप्तः मन्त्रः पञ्चा-
ङ्गकर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपात
प्रतीकारः कार्यसिद्धिस्तत्त्वेवंलक्षणो यस्य सः, तथा गूढप्रचारोऽन्तरवि-
दितप्रचारः परेषामसाध्यः स्यात् । 'देशकालविभागवित्' युद्धा-
संस्थानादिदेशः, कालस्थायमस्माकं अणुकूलः शत्रोश्च प्रतिकूल इति
विभागं जानाति । 'आदाता सम्यगर्थानां', प्रजादिभ्यः शास्त्रो-
क्तन्यायेन, तथा 'विनियोक्ता', सहायकरणेन, 'पात्रवित्', अर्थविनि-
योगे पुरुषार्थत्रयाभिसन्धिना । पात्राणि त्रिविधानि, धर्माभिसन्धि-
ना ब्राह्मणतपस्विक्षपणकादयः, अर्थाभिसन्धिना मन्त्रिपुरोहिताद्य-
र्थात्पादकाः, कामाभिसन्धिना मनोरमा स्त्रियः इत्येवं गुणविभागेन
पात्राणि वेत्तीति ॥ १७ ॥

* निपुणः इति मु० ।

† सुविग्रहः इति मु० ।

‡ दृष्टमवप्रतिक्रियः मु० पु० । § परिच्छिद्रान्वेक्षीति मु० ।

अपरश्च, क्रोधेति । स्पष्टं ॥ १८ ॥

किञ्च । उद्धोपदेशेति । 'उद्धोपदेशसम्पन्नः' उद्धोपदेशानुष्ठानज-
नितसम्पत्तियुक्तः । 'शक्तः' उत्साहशक्तिभिः समर्थः । 'मधुरदर्शनः'
रमणीयाकृतिः । 'गुणानुरागी' गुणवत्सुखतानुरागः, 'स्मितवाक्'
ईषडसितोपलक्षितवाक्, एवम्पर्यायविंशतिगुणपरिकल्पिता विजि-
गीषोः 'आत्मसम्पत्', 'प्रकीर्तिता' ॥ १९ ॥

आत्मसम्पदो माहात्म्यं दर्शयन्नाह । इत्यादिगुणेति । 'इत्यादि-
गुणसम्पन्ने', 'लोकयात्राविदि' लौकिकव्यवहारज्ञे, 'स्थिरे' अचपले,
'निर्वृत्तः', निर्वाणसकलोपतापविच्छेपात् 'पितरोव' जनके इव, 'आस्ते'
स्थितिं करोति पुत्र इव, 'लोकः' जनपदः, 'स पार्थिवः', नान्य इति ॥ २० ॥

अमुमेवार्थं द्रष्टव्यन्नाह । आत्मसम्पदिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

आभिगामिकगुणमध्ये पठिताया बुद्धेरुत्साहस्य च गुणान्तरमभि-
धातुमाह । शुश्रूषेति । 'शुश्रूषा' जन्मान्तरवासनया विद्यासु श्रोतु-
मिच्छा । ततः 'श्रवणं' । 'ग्रहणं' श्रुतक्रमेणैव व्याख्यातस्यादानं । 'धा-
रणं' अवधारणं, 'ऊहः' वितर्कः किमिदमेवंविधमन्यथा चेति सन्देहः ।
'अपोहः' विचार्य असञ्जितस्य परित्यागः । 'अर्थविज्ञानं' अर्थेषु वि-
विधं ज्ञानं सदसद्रूपं । 'तत्त्वज्ञानं' तत्त्वं परमार्थः तत्र ज्ञानं अभिनि-
वेशः, एते धियो गुणाः ॥ २२ ॥

उत्साहगुणानभिधातुमाह । दाक्ष्यमिति । 'दाक्ष्यं' कौशलं, 'शैर्घ्रं'*
क्षिप्रकारिता, 'अमर्घः' अपकारिणां कथमप्यविस्मरणं, 'शैर्यं' अमो-
हतत्वं एतत् 'उत्साहलक्षणं' अनेन उत्साहो लक्ष्यत इति । 'गुणैः'
आभिगामिकैः आत्मसम्पदुक्तैः अनन्तरोक्तबुद्धोत्साहगुणैः, 'उपेतः'
अन्वितः, 'राजा भवितुमर्हति', महाराजत्वयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतेषां मध्ये गुणत्रयस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह । त्याग इति । 'त्यागः'
वदान्यतालक्षणः, 'सत्यं च' 'शैर्यञ्च' यथोक्तलक्षणं । 'एते त्रयः',

* शैर्घ्रमिति सु० पु० ।

‘महागुणाः’, महाफलसम्पादकत्वात् । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । यत्सर्वं कर्तव्यं
सदेतत् गुणत्रयमेव सम्पादयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वामिगुणसम्पादनमभिधायमात्रगुणसम्पादनमभिधातुसमाख्यपु-
रोहितादीनां यथासम्भवं गुणानाह । कुलोना इति । ‘कुलोनाः’
शुद्धोभयकुलसमुत्पन्नाः । ‘नुचयः’ स्वभावतः शोचपराः, ‘शृराः’
अभोरवः, ‘श्रुतवन्तः’ चान्वीति कादिश्रुतगालिनः, ‘अनुरागिणः’
स्वाम्यनुरागवन्तः, *‘दण्ढनीतेः प्रयोक्तारः’ अर्थशास्त्रप्रयोगकुशलाः ।
‘सचिवाः’ सह विचिन्वन्ति स्वामिना सहार्थान् इति सचिवाः अमा-
त्याः स्तुः, ‘महीपतेः’, विजिगीषोरिति ॥ २५ ॥

अमात्यादीनां शुचीनामपि उपधाशोधनं सूचयन्नाह । † उपधाशो-
धिता इति । उपधाश्चतस्रः, धर्मोपधा, अर्थोपधा, कामोपधा, भयो-
पधा च । सभयो ह्ययमकर्मण्यो राजा, अन्योपादनेन धर्ममुपपादयाम
इति प्रत्याख्याने शुचिरिति धर्मोपधा । अभयोऽयं राजा एनं हत्वा
आत्मोद्यवर्गायाभिलषितार्थं प्रयच्छाम इति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति
अर्थोपधा । राजमहिषीं कामयमानामुपगच्छाम इति प्रत्याख्याने
शुचिरिति कामोपधा । एकोऽमात्यः सचिवानन्यानावाह्यं तेषामेकैकं
भयप्रदर्शनेन राजवधार्थमुपनयेदिति तत्प्रत्याख्याने शुचिरिति भ-
योपधा । ताभिः शोधिताः ‘उपधाशोधिताः’ । ‘सम्यग् माह्वमानाः’
‘फलोदयः’, ‘तस्य’ स्वामिनः, ‘सर्वं’ कार्यजातं, ‘कृताकृतं’ किं कृतं किं
वा न कृतं, इति ‘सानुरागाः’ अनुरागयुक्ताः, ‘परीक्षेरन्’ निरूपयेयुः
॥ २६ ॥

उपधाशब्दनिर्वचनमभिधातुमाह । उपेत्येति । ‘उप’ समीपं, ‘इत्य’,
‘धीयते’ आधीयते ङीक्यते, ‘यस्मात्’, ‘ततः’ तस्मात्, ‘उपधा इति स्मृता’,
‘उपायाः’ उपजापप्रयोगाः, ‘उपधा ज्ञेयाः’, ‘तयाऽमात्यान् परीक्ष-
येत्’, स्पष्टं ॥ २७ ॥

* दण्ढनीतप्रयोक्तार इति मु० पु० ।

† उपधाः शोधिताः इति मु० ।

अमात्यानां गुणसम्पदमभिधाय मन्त्रिसम्पदमभिधातुमाह । स्व-
ग्रह इति । अमार्गप्रवृत्तममात्यमवगृह्णन् प्रभविष्णुतया विष्टव्य
निवारयन्ति ये बन्धुप्रभृतयस्तेऽवग्रहाः शो भनतया अवग्रहा यस्या-
सौ 'स्वग्रहः', 'जानपदः' जनपदभवौ किजिगीषुः स्वजन्मभूमिवात्स-
ल्यात् तद्विरुद्धं न समाचरति । 'कुलशालबलान्वितः' आभिजात्य-
सुखभावकायबलसम्पन्नः, 'वाम्मी' प्रशस्तवाक्, सारभाषीत्यर्थः । 'प्र-
गल्भ' अप्रतिद्वन्द्विकः, 'चक्षुष्मान्' शास्त्रमेव प्रशस्त चक्षुस्तद्वान्,
'उत्साही' उक्तत्रिगुणात्मकोत्साहयुक्तः । 'प्रतिपत्तिमान्' प्रतिपत्तिः
उत्पन्नप्रतिभा तथा युक्तः ॥ २८ ॥

अपरञ्च । स्तम्भेति । 'स्तम्भ' स्तब्धता, 'चापक' अप्रतिष्ठितत्वं,
ताभ्यां 'होनः' । 'मेत्रः' मित्रावहितः । क्षुत्तिपासादिक्लेशं सहते इति
'क्लेशसहः', 'शुचिः' पूर्वोक्तचतुरपधाशुद्धः । 'सत्वं' अमृधावादः, 'सत्त्वं'
व्यसनेभ्युदये चाविकारित्वं, 'धृतिः' अविध्वंसता, 'क्षय्यं' स्थितेरविच-
लत्वं, 'प्रभावः' प्रभुता, 'आरोग्यं' नीरोगता, एतेर्युक्तः ॥ २९ ॥

किञ्च । कृतशिल्पश्चेति । 'कृतशिल्पः' अभ्यस्तकलाकलापः, 'दक्षः'
क्षिप्रकारी, 'प्रज्ञावान्' उक्ताष्टगुणबुद्धियुक्तः, 'धारणान्वितः' अवि-
स्मरणयुक्तः, 'दृढभक्तिः' अचलानुरागः, 'अकर्त्ता च वैरागा' स्वामि-
कृतवैराग्यामप्रतिविधाता, एवम्भूतः 'सचिवा' भवत् ॥ ३० ॥

अन्यानपि मन्त्रिगुणानाह । स्मृतिरिति । धारणा न्वत इत्युक्तोऽपि
स्मृतिगुणः पुनरुच्यते आदरप्रदर्शनार्थे । 'तत्परतार्थेषु' अथैष रत्ना-
दिषु अतितात्पर्यं, 'वितर्कः' बुद्धिगुणमध्ये पठितोऽप्यत्र पुनरुच्यते
आदरार्थं । 'मन्त्रगुप्तिः' पञ्चाङ्गमन्त्रगोपनं, अन्यत् सुगमं ॥ ३१ ॥

अमात्यादधिकतरगुणं पुरोहितमभिधातुमाह । त्रय्याच्चेति । 'शा-
न्तिकपौष्टिकं' स्वस्थगनादिकं । अवशिष्टं सुगमं ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गात् गुणकगुणमभिधातुमाह । तादागति । स्पष्टं ॥ ३३ ॥

अमात्यसाधुताप्रभृतीनां गुणानां व्यक्तिविशेषेभ्यः प्रत्यक्षतः परि-

ज्ञानमाह श्लोकघटकेन । साधुतेति । खजनेभ्य इति । गुणद्वयमिति ।
उत्साहश्चेति । भक्तिमिति । अस्तव्यतामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणेन परीक्षाः मुक्ताऽनुमानेनापि अभिधातुमाह । कर्मानुमेया इति । 'परोक्षगुणवृत्तयः' परोक्षा अप्रत्यक्षा गुणस्य रामणी-
यकादिकस्य वृत्तयः निष्पत्तयः, 'कर्मानुमेयाः', भवन्ति यतः, 'तस्मात्',
'परोक्षवृत्तीनां' कर्मणां 'फलैः' निष्पत्तिस्तद्वन्तैः, 'कर्म' अनिष्पन्नलक्षणं,
'विभाव्यते' * उपलक्ष्यते, अनुमीयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रिणां स्वामिनश्च विधेयमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु'
आस्त्रनिषिद्धत्वात् व्यसनादिषु, 'सज्जमान' आसक्तिं यान्तं, 'निरन्त्यः'
प्रतिषेधेयैः आक्रम्य, 'मन्त्रिणो नृप' इति स्पष्टं, 'गुरुणामिव' इह-
श्लोकपरश्लोकद्वारायजनकाचार्यादीनामिव, 'एतेषां' मन्त्रिणां, 'वचनं'
हितवचनं, 'प्रदद्यात्', श्रवणमत्रानुष्ठानपर्यन्तं ग्राह्यं 'नृपः' स्वामी ॥
॥ ४१ ॥

जगतो विनाशाभ्युदययोर्नरेश्वरविनाशाभ्युदयो भवत इति दर्श-
यन्नाह । नरेश्वर इति । 'नरेश्वरे' विजगीषा, 'निमीलति' विन-
श्यति सति, 'जगत्सर्वं' मात्स्यन्यायात् निमीलति । 'सूर्यादयेऽस्मोजं'
यथा' सूर्यादये पद्ममिव, 'तत्प्रबोधे' नरेश्वरस्याभ्युदये, 'प्रबुध्यते' ज-
ति, जगदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

मन्त्रिणः श्रितस्य च कर्त्तव्यमाह । तद्वेधयेदिति । 'तत्'† तस्मात्,
'जगन्नाथ' भुवनेश्वरं, 'बोधयेत्' व्युत्पादयेत्, अमात्यादिः । 'सः'
स्वामी, पुनः 'यथा' येन प्रकारेण, 'बुध्येत' पञ्चतन्त्रकथादिभिरपि,
'धीसत्त्वोद्योगसम्पन्नैः‡ श्रितैः' सेवकैः पुरुषैः तत्, 'तथा' कार्यं ॥ ४३ ॥
जगन्नाथबोधक्रममन्त्रिणां प्रशंसामभिधातुमाह । नृपस्येति । 'नृपस्य,

* विभावयेदिति मु० । † तं इति मु० ।

‡ सत्त्वमैतु समाहितैः इति मु० ।

खामिनः, 'ते' मन्त्रादयः, 'हि' दक्षात्, 'सुहृदः' बान्धवाः । 'त एव गुरवः' अभ्यक्षिततरा आचार्याः, 'मताः' शास्त्रकारिभिः सम्मताः । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४४ ॥

एतदेव द्रष्टव्यमाह । सज्जमानमिति । 'अकार्येषु' त्रिषद्वाचर-
णादिषु, 'सज्जमान' आसक्तिं यान्तं नृपं, 'ये सुहृदः' येऽनुरक्तहृदयाः
'वारयन्ति,' 'ते सत्यं नैव सुहृदः', 'गुरवः' महान्तः, 'गुरवः' आ-
चर्याः, 'हि' किल, भवन्ति ॥ ४५ ॥

कथमकार्येषु सक्तो भवतीत्याह । कृतविद्योऽपीति । 'कृतविद्योऽपि'
जनः, 'बलिना' अतिबलवता, 'रागेण' विषयानुरागेण, 'यत्नं'
स्पष्टतरं, 'रन्व्यते' तन्मयो भवति । 'रागानुरक्तचित्तन्तु' रागोपरक्त-
चित्तः पुनः, 'किं', नाम, 'असाम्प्रतं' अयुक्तं कर्म, 'न कुर्यात्'
अपि तु सर्वमेव ॥ ४६ ॥

किञ्च । पश्यन्नपीति । 'पश्यन्नपि' लोचनाभ्यां सूर्यादिकमवलोकय-
न्नपि, 'भवत्यन्धः', लोकद्वयविरुद्धकार्याणामदर्शनात् 'सुहृदैः'
सुहृद एव वद्याः, 'निर्मलैर्विनयाञ्जनेः' पवित्रैराधिहारिभिर्विनय-
रूपाञ्जनेर्नचरोगौषधैः, 'चिकित्सन्ति', स्पष्टमन्यत् ॥ ४७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । रागमानमदान्धस्येति । 'रागमानमदैरन्धस्य',
'शत्रुसङ्घटे' शत्रुकृतायामापदि, 'रुखलतः' पततः, सुहृदादिचेष्टितं
'हस्तावलम्बो भवति' । पतितो यथा हस्तावलम्बेन धार्यते तद्वत्
खामी रुखलन् मन्त्रिचेष्टितेन धार्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ये तु खामिनः रुखलितानुपेक्षन्ते तेषां दोषं दर्शयन्नाह । मदीदृश-
स्येति । 'मदेन' मत्ततया, 'उद्धतस्य' उन्मार्गप्रवृत्तस्य, 'अन्यायप्रवृत्तस्य'
शास्त्रोक्तवृत्तरहितस्य, 'नृपतेः' विजिगीषोः, 'सङ्कीर्णस्य' दण्डिन इव
उच्छृङ्खलस्य हस्तिन इव, 'नेतारः' मन्त्रादयः, 'वाच्यतां' निन्द्यतां,
'खलु' निश्चयेन, 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ४९ ॥

खामिप्रकृतेरमात्रप्रकृतेषु गुणानभिधाय राष्ट्रप्रकृतेर्गुणेष्वभिधेयेषु

भूमिर्जनपदश्चेति द्विधावस्थिताया राष्ट्रप्रकृतेरन्तर्भूताया भूमेरेताव-
द्व्यसम्पन्नायाः सामर्थ्यं दर्शयन्नाह । भूगुणैरिति । 'भूगुणैः' वक्ष्यमाण-
लक्षणैः, 'राष्ट्रं' जनपदः, 'वर्द्धते' । 'तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये' राष्ट्रवृद्ध्या
कोशवृद्धिः, कोशवृद्ध्या दण्डवृद्धिः, तद्वृद्ध्या मण्डलान्तरग्रहणात् सुतरां
वृत्तस्य वृद्धिरिति । 'तस्मात् गुणवती भूमिम्' इत्यादि, प्रतीतं ॥ ५० ॥

भूमिगुणानेवाभिधातुमाह, प्रस्थाकरवतीति । 'प्रस्थानि' प्राणर-
क्षणानि, 'आकराः' सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, तद्विशिष्टा । 'पण्यानि'
कुङ्कुमागुरुजोरकादीनि, 'खनयः' दक्षमणिमुक्ताद्युत्पत्तिस्थानानि, 'द्र-
व्याणि' दुर्गाद्युपयोगिसारवृक्षवनानि, तैः 'अन्विता', 'गोहृता' क्षीर-
वृद्धिविधायिनी । 'भूरिसलिला' प्रचुरजला, 'पण्यैः' धार्मिकैः, 'जान-
पदैः' वर्णाश्रमिभिः, युता ॥ ५१ ॥

किञ्च, रम्येत । 'रम्या' रमणीया, 'सकुञ्जरवना' हस्तिवनोपेता ।
'वारिस्थलपथान्विता', स्पष्टं । 'अदेवमाटका' पर्जन्य एव माटका यस्याः
सा देवमाटका पर्जन्यसंस्थेयर्थः । तद्विपरीता, भूरिसलिलत्वेन सारि-
त्सरःसहस्रसङ्कुलत्वेन अपर्जन्यसंस्थेयर्थः । 'इति' एवं प्रकारा, 'भूर्वि-
भूतये', भवतीति शेषः ॥ ५२ ॥

भूदौघानभिधातुमाह । *शक्नोति । 'शक्कराः' प्रस्तरशकलानि,
'उदराः' क्षारमृत्तिका, 'पाषाणाः' शिलासमूहाः, तैर्युता । 'साट'
तात्स्थानादाटविकैर्युक्ता, 'नित्यतस्करा' प्रतिरोधकादिभिरविरहिता,
'रुक्षा' अस्त्रिधा । अन्यत् स्पष्टं ॥ ५३ ॥

जनपदगुणानभिधातुमाह, स्वाजीय इति । 'स्वाजीयः' सुखमाजी-
यते, 'भूगुणैर्युक्तः' अन्तरोक्तैर्भूगुणैर्युक्तः । 'सजलभू-
मियुक्तः', नानाप्रस्यप्रभवत्वात् । 'पर्वताश्रयः' दण्डकाद्यादिसौकर्य-
सम्पादनात् । 'शूद्रकारुवर्णिकप्रायः', विधेयत्वात् यथेष्टभोग्यः । अन्यत्
स्पष्टं ॥ ५४ ॥

किञ्च, सानुराग इति । 'सानुरागः' स्वामिन्यनुरक्तः, 'रिपुद्वेषी' स्वामिशत्रौ द्वेषवान्, 'पीडाकरसङ्घः' कोशाश्रयत्वदोषरूपा पीडा, तत्परिहाराय अधिकमपि करं सङ्गते यः, 'पृथुः' विस्तीर्णः, 'नानादेशैः समाकीर्णः' नानादेशीयवाणिज्यकारिभिर्व्याप्तः* । 'धार्मिकः' पुण्यप्राचुर्यकरः, धर्मवशांशदानेनोपकरोतीत्यर्थः । 'मशुमान्' क्षीरघृतादिभिरुपकरोतीति, 'धनी' दण्डकरादिभिरपीड्यः ॥ ५५ ॥

अपरञ्च, ईदृगिति । 'मूर्खव्यसनिनायकः' मूर्खा बुद्धिरहिता व्यसनिनो विषयासक्ता नायका मुख्या यस्यासौ । अयं अभिसन्धानपरो न भवति, अभिसन्धातुञ्च न शक्यते, 'तं' तादृशं जनपदं, 'वर्द्धयेत्', 'तस्मात्' जनपदात्, 'सर्वै' सर्वाङ्गमपि रान्यं, 'वर्द्धते' वर्द्धिं याति ॥ ५६ ॥

राष्ट्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधाय दुर्गप्रकृतिमभिधातुमाह । पृथुसीमेति । 'पृथुसीम' विस्तीर्णमुखभूमि, 'महाखातं' महापरिखं, 'उच्चप्राकारगोपुरं' उच्चप्राचीरवत् पुरद्वारं यस्य तं, 'शैलसरिन्मखवनाश्रयं*' पार्वतौदकमारववानदुर्गागामन्यतमदुर्गाश्रयं, 'पुरं', 'समावृष्टे', स्पष्टं ॥ ५७ ॥

किञ्च, जलवदिति । 'जलवत्' प्रचुरजलं, 'धान्यधनवत्' धान्यादिशस्यसुवर्णादिरत्नसम्पन्नं, 'दुर्गं', 'कालसङ्घं', निचयसम्पन्नत्वात् । 'महत्' विस्तीर्णं । 'दुर्गहीनो नरपतिर्वाताभावयवैः समः', एतादृशो नरपतिरलब्धावस्थितिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

शैलसरिन्मखवनदुर्गाश्रय इत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह । औदकमिति । 'औदकं' प्रचुरौदकसम्पन्नं, 'पार्वतं' इति प्राप्तं गुहा वा इति द्विधैवाक्तं 'वार्द्धं' वृद्धबलत्वात् अतिगहनं । एतदपि बद्धदकसम्पन्नं, 'ऐरिणं' ऐरिणे निर्जले देशे भवं, 'धान्वनं' निस्तृणजलो देशो धन्वा तत्र भव, धान्वनं, 'दुर्गं', 'दुर्गोपचिन्तकैः' दुर्गव्यवस्थापकैः, 'शास्त्रमतिभिः' शास्त्राभिज्ञैः, आचार्यैः, 'प्रशस्तं' अशुश्रूषं ॥ ५९ ॥

* शैलसरिद्वनयनाश्रयमिति मु० पु० ।

दुर्गगुणानभिधातुमाह । जलेति । 'जलं', च 'अन्नं', च 'आयुधानि' धनरादीनि च, 'यन्त्राणि' सर्वतो भद्राणि च, तैः 'आच्छा' सम्पन्नं, 'जला-
न्नायुधयन्त्राणां', 'धीरयोधैरधिष्ठितं' धैर्यशालियोद्धपुरुषैः कृतं रक्षितं,
'गुतिप्रधानं' रक्षाबलं, 'आचार्याः' शुक्रसुरगुरुप्रभृतयः, 'सम-
नुमेनिरे' एतादृशदुर्गविषये सम्यक् अनुमानं कृतवन्तः ॥ ६० ॥

किञ्च । सापसाराणेति । 'सापसाराणि' निरुद्धोऽपि पुत्रकल-
जादिः यत्रापसार्यते तादृशानि, 'दुर्गाणि', तथा 'सारूपजाङ्गला भुवः'
जलस्थलप्राया भूमयश्च, स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥

कोषप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । बह्विति । 'बह्नादानः' बह्व-
सङ्ख्यः, 'अल्पनिस्त्रावः' अल्पव्ययः, 'ख्यातः' निःशेषविषयव्यवहा-
रार्हः, 'पूजितदैवतः' पूजितानि अधोदत्तादीनि दैवतानि यस्मिन्
सः, 'ईप्सितद्रव्यसम्पूर्णः' सुवर्णादीप्सितधनसम्पन्नः, 'हृद्यः' मनोरमः,
महाहालङ्कारसम्पन्नत्वात् । 'आस्तैरधिष्ठितः' आत्माः विश्वआस्तैरधि-
ष्ठितो गच्छितः ॥ ६२ ॥

एवंविधगुणः कोशः कोशज्ञानां सम्मत इति दर्शयन्नाह । मुक्तेति ।
'पिष्टपैतामहोचितः' पितुरपि पैतामह इति न्यायोपार्जितत्वात्,
'उचितः', च विजिगीषोर्धर्माजितत्वात् । 'व्ययसहः' व्ययं सह यः,
नैव क्षीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६३ ॥

कोशविनियोगमभिधातुमाह । धर्महेतोरिति प्रतीतं ॥ ६४ ॥

स्लोकत्रयेण दण्डगुणमभिधातुमाह । पिष्टपैतामह इति । 'पिष्ट-
पैतामहः' पित्रादिक्रमायातः । 'वश्यः'* विधेयः, 'संहतः' अविभिन्नः,
'दत्तवेतनः' कृतभरणः, 'विख्यातपौरुषोर्जस्वः'† प्रख्यातपुरुषत्व-
बलवत्त्वादि यस्य सः । 'कुशलः' सर्वायुधयुद्धकुशलः, 'कुशलैर्दत्तः'
आप्तेः निपुणैः अधिष्ठातृभिः परिवृतः अनुगतः ॥ ६५ ॥

* वश्य इति मु० । † विख्यातपौरुषैर्जित्य इति मु० ।

तथा 'नानाप्रहरणोपेतः' नानाविधधनुराद्यायुधयुक्तः । सुगम-
मन्यत् ॥ ६६ ॥

तथा, 'प्रवासायासदुःखेषु', इत्यादि प्रतीतं । 'अद्वैधक्षत्रियप्रायः',*
'द्वैध' द्विधाज्ञानं, तत् यस्य नास्ति सोऽद्वैधः अद्वैधः क्षत्रियप्रायः इति
क्षत्रियाः स्वभावत एव महासत्त्वा भवन्तीत्यर्थः । 'दण्डः' चतुरङ्गनलं,
स एवंविधः 'दण्डविदां' आचार्याणां, 'मतः' नान्यः ॥ ६७ ॥

मित्रप्रकृतेर्गुणसम्पदमभिधातुमाह । त्यागेति । 'त्यागविज्ञान-
सत्त्वाद्य' लब्धत्वसर्वशास्त्रप्रवीणत्वाकुतोविकारित्वसम्पन्नं । 'महापक्षं'
बहुबन्धादिवर्गं । 'प्रियंवद' प्रियहितवदनशीलं । 'आयतिक्षमं'
आगामिकालेऽर्थाभिचारि । 'अद्वैध'† नेतरि शत्रौ च द्विधाभाव-
रहितं । 'सत्कुलं' सति उभयपक्षेऽपि अभिचारो नास्ति, तत् कदा-
चिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः । 'एवंविधं मित्रं कुर्वीत', इति स्पष्टं ॥ ६८ ॥

सत्कुलस्य गुणान् दर्शयन्नाह । कृच्छ्रेष्विति । 'कृच्छ्रेषु' दारुणेषु
अप्रतिविधेयेषु, 'अच्छद्दयः' सहत्, 'कुलीनः' सत्कुलजातः, 'चतुर-
सतां' ऐकरूप्यं, 'दर्शयति', स्पष्टं ॥ ६९ ॥

मित्रगुणं दर्शयन्नाह । पित्रिति । 'पितृपैतामहं' पित्रादिकमागतं,
'हृदयानुगं' मर्मज्ञं, 'महत्' महत्त्वगुणयुक्तं, 'लघुसमुत्थानं' आड-
म्बरशून्यं, 'मित्रं इच्छते', विजिगीषुणेति शेषः ॥ ७० ॥

मित्राणि त्रिविधानि भवन्तीति दर्शयन्नाह । दूरादेवेति । 'दूरा-
देवाभिगमनं' मित्रे समागते दूरादेवाभिमुखगमनं, 'स्पष्टार्थहृ-
दयानुगा वाक्' यतादृशी वाक् वक्तव्या यस्या अर्थः स्पष्टो हृदया-
नुगतश्च भवति । 'सत्कृत्यप्रदानं' देयवस्तूनां प्रदानं सत्कारपूर्वकं
कार्यमिति । 'त्रिविधो मित्रसङ्ग्रहः' इत्यनेनानन्तरोक्तेन उपायत्रि-
तयेन मित्राणि संगृह्यन्ते, मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मित्रात् धर्मार्थकामरूपफलमभिधातुमाह । धर्मेति । स्पष्टं ॥ ७२ ॥

* अद्वैधक्षत्रियप्राय इति मु० । † अद्वैधमिति मु० ।

मैत्रीस्वरूपमभिधातुमाह । आदाविति । 'सतां' साधूनां, 'मैत्र्यः' मित्रताः, 'सरित्समा' नदीसमानाः । कथमित्याह, 'आदौ तम्यः', जलप्रदेशस्यादावल्पत्वात्, 'दृहन्मध्याः', मध्यप्रदेशे बज्जलत्वात्, 'विस्तारिणः पदे पदे' स्थाने स्थाने विस्तारयुताः, 'यायिन्यो न निवर्तन्ते' निवर्तनशीला अपि न निवर्त्तिन्यः, प्रतिपन्ननिर्वहणशीलत्वात् ॥ ७३ ॥

कारणैरपि मित्रभेदानभिधातुमाह । औरसमिति । इत्थं कारणभेदेन मित्रं चतुर्विधं भवति, 'औरसं' सोदर्यकृतं स्निग्धं प्रथमं । 'कृतसम्बन्धं' सम्बन्धजनितं द्वितीयं । 'वंशक्रमागतं' पित्रपैतामहमिति तृतीयं । 'असनेभ्यः' आपञ्चः, 'रक्षितं', चतुर्थं ॥ ७४ ॥

भूयोऽपि मित्रगुणानभिधातुमाह । शुचितेति । 'शुचिता', अर्थय्ये । 'त्यागिता' व्यवहारविषयेऽलुब्धत्वं । 'शैर्यं' विजिगीषाः सहायतादानेऽभिरुच्यं । 'समानसुखदुःखता' विजिगीषुणा सह सुखदुःखभागित्वं । 'अनुरागः', विजिगीषा । 'दाक्ष्यं' विजिगीषकार्यसम्पादकत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ ७५ ॥

विस्तरेण मित्रसम्बन्धमभिधातुमाह । *तदर्थे हानुरागश्चेति । 'तदर्थं' विजिगीषुनिमित्ता । 'ईहा', यत्किञ्चिदीहते तत् सर्वं विजिगीषुहितार्थमवेत्यर्थः । 'अनुरागश्च' विजिगीषुहितसाधने । 'रक्षितं' एतत् गुणद्वयरूपं, 'मित्रलक्षणं', मित्रत्वे लिङ्गमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टं ॥ ७६ ॥

उपसंहरन्नाह । इति स्मेति । 'इति' उक्तप्रकारेण, 'राज्यं सकलं' सप्ताङ्गं, 'समीरितं' व्याख्यातं । 'अस्य' राज्यस्य, 'परा' उत्कृष्टा, 'प्रतिष्ठा' स्थितिहेतुः, 'धनं' कोशः, 'ससाधनं' साधनं चतुरङ्गो दण्डः तेन सह वर्त्तमानं । 'गृहीतं' प्रतिगृहीतं, 'एतत्' राज्यं, 'नि-

पुणेन मन्त्रिणा, 'त्रिवर्गनिष्पत्तिमुपैति', इति स्पष्टं, 'शास्त्रती' अवि-
नश्वरां ॥ ७७ ॥

यथाऽस्य राज्यस्य ससाधनं धनं परा प्रतिष्ठा स्यात्, निपुणेन
मन्त्रिणा प्रतिगृहीतं च तत् त्रिवर्गमुपैति, तथैवान्तरात्मसमवेतस्वा-
मिनाऽधिष्ठितं राज्यं तादृशफलकारि इति दर्शयन्नाह । यथान्तरा-
त्मेति । 'अन्तरात्मा' प्रसिद्धः । 'समश्रुते' व्याप्य तिष्ठति, । पक्षे 'प्रकृ-
तिः' स्वभावः, पक्षान्तरे अमात्यादिका । स्पष्टमन्यत् ॥ ७८ ॥

किञ्च, प्रकृतिभिरिति । उक्तगुणसम्पद्धिः 'प्रकृतिभिः' अमात्यादि-
काभिः, 'सम्यगर्चितः' सम्पन्नः, 'जनपदं' राज्यं 'आदरवान्' आदरो,
'पालयेत्' वर्द्धयेत् । 'जनपदपरिपालनात्', परमसमृद्धकोशदण्डः,
'परमं श्रियः पदं', 'चिरं' बलकालं 'स्पृशति' 'एकच्छत्रं' पृथिवी-
पतित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । प्रकृतिगुणसमन्वित इति । 'प्रकृतिगुण-
समन्वितः' प्रकृतिगुणसम्पत्प्रकरणोक्तगुणैः कुलशीलादिभिरन्वितः ।
'सुधीः' सुविज्ञः, 'नृपः', 'स्पृहणीयतां' आश्रयणीयतां, 'व्रजति' प्रा-
प्नोति । अनन्तरं 'सः' नरपतिः, 'रणेषु' समरेषु, 'विद्विषां' शत्रूणां,
'प्रबल इव' प्रचण्ड इव, 'श्वसनः' महावातः, 'पयोमुचां' मेघानां ।
प्रचण्डपवनेन मेघा यथा खण्डशः क्रियन्ते, तथा प्रकृतिगुणसमन्वितेन
राज्ञा शत्रव इत्यर्थः ॥ ८० ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
प्रकृतिसम्पत्कथनं चतुर्थः सर्गः ॥ ३३६ ॥

अनन्तरं स्वामिनोऽनुजीविनाश्च गुणसम्पदुक्ता, प्राधान्यात् तेषां पुनः कथनमिति दर्शयन्नाह । *वृत्तस्थमिति । 'वृत्तस्थं वृत्तिसम्पन्नं' । वृत्त-मनुष्ठानं, विजिगीषुवृत्तं एथिवीपाषाणादिकं, तस्मिन् तिष्ठति स तं । 'वृत्तिसम्पन्नं'. वृत्तिहेतुत्वात्. कोशे वृत्तिस्तत्सम्पन्नं । 'कल्पवृक्षोपमं' ईभितफलप्रदं, 'वृष' स्वामिनं । 'अभिगम्यगुणैर्युक्तं' कुलश्रीलादिभिः पूर्वाक्ताभिगामिकगुणैः सम्पन्नं, 'अनुजीविनः' मन्त्रिप्रभृतयः 'सेवक' सेवकत्वेन उपतिष्ठेरन् ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । द्रव्यप्रकृतिरिति । 'द्रव्यप्रकृतिर्होनेऽपि' कोश-प्रकृतिविहीनेऽपि । †'सेव्यः' स्वामी, 'सेव्यगुणान्वितः' आभिगा-मिकगुणयुक्तः । कस्मादित्याह । यस्मात् स्वामिनः 'कालान्तरादपि', 'स्वाध्वं' स्पृहणीयतरं, 'आजीवनं' भरणं भवति ॥ २ ॥

असेव्यस्वामिनमभिधातुमाह । अपीति । 'पण्डितः' विवेकी, 'क्षुधा', 'परिगतः' शुष्यन्नपि, 'स्थानुरिव' क्षिन्नशालद्रुम इव, 'आसीत्' तिष्ठेत् 'न त्वेव' न कदाचित्, 'अनात्मसम्पन्नात्' अनन्तरोक्तादात्मस-म्पद्गुणरहितात्, 'वृत्तिं' आजीवनं, 'ईहेत' ॥ ३ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । 'अनात्मवान्' इति स्पष्टं । नयं हेतुं शीलं यस्य सः 'नयद्देवी' । 'वर्द्धयन्नरिसम्पदः' ‡अनात्मवत्तयैवारीणां सम्पदो वर्द्धयति । 'महदैश्वर्यं', 'प्राप्यापि' काकतालीयवत् प्राप्यापि, 'सह तेन विपद्यते' तेनैवैश्वर्येण सह विनश्यति, अतो नानात्मवान् सेव्य इति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । लब्धावकाश इति । 'लब्धावकाशः' प्राप्त-सेवावसरः, 'निपुणं' §यथा स्यात्तथा, 'अविकारवान्' स्वामिनि सर्वप्रकारविकाररहितः, 'स्थाने' सच्चिवादिपदे, 'स्थैर्यं' स्थिरत्वं,

* ईत्यर्थवृत्तिसम्पन्न इति मु० ।

† सेव्यते सङ्गुणान्वितः इति मु० ।

‡ वर्द्धयन्नरिसम्पदः इति मु० ।

§ निपुणः इति मु० ।

‘अवाप्नोति’, बुद्धिसाधेषु अनुष्ठानेषु, ‘निश्चितः’ कृतनिश्चयः । इति
संक्षिप्तमिदमनुजीविवृत्तं ॥ ५ ॥

अनुजीविना नाभयलोकविरुद्धं अजीवमभिलषणीयमिति दर्शय-
न्नाह, आयात्यामिति । ‘आयात्याम्’ आगामिनि काले, ‘तदात्वे च’ वर्त्त-
मानकाले च, ‘यदास्तादपेक्षणं’ यत् आस्तादरमणीयं, ‘तत्’, क्षिप्रमपि
क्षुध्यति शेषः । ‘कुर्वीत’, अर्थाधिकारी, ‘न लोकद्विष्टमाचरेत्’ न
इहलोकविरुद्धमाचरेत् ॥ ६ ॥

कोशवान् कल्पवृक्षोऽपि अशुभात्मको स्नेच्छादिर्न सेव्यते इति
दर्शयन्नाह । तिलाश्चेति । ‘तिलाः’ शस्यविशेषाः, ‘चम्पकपुष्पसंक्षेपात्’
तिलमध्यन्त्यस्तनागचम्पकसम्पर्कात्, ‘तदधिवासतां’ तद्रन्ध्रत्वं, ‘प्रा-
प्नुवन्ति’, । ततश्च पौडितेषु तिलेषु चम्पकतैर्न भवतीति संसर्गजोऽयं
गुणः । ‘रसो न भक्ष्यः’, पुरुषैरिति शेषः । ‘तद्रन्ध्रः’, रसो न भवति
किन्तु गन्ध एवेति संसर्गजोऽयं दोषः । एवं ‘सर्वे गुणाः’ समस्ताः
पुरुषधर्माः, ‘साङ्गामिकाः’ सङ्गमणशीलाः । तस्मादविशुद्धः सङ्गः
परित्यज्य इति ॥ ७ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । अपामिति । ‘अपां’ जलानां, ‘प्रवाहः’
आघः, *‘गांग्योऽपि’ अमृतमयोऽपि, ‘समुद्रं’ क्षारं, ‘प्राप्य’ गत्वा
‘तद्रसः’ क्षारः, ‘भवति’, ‘अवश्यं’ †निःसन्देहं, ‘तत्’ तस्मात्, ‘वि-
द्वान्’ पण्डितो विवेकी, ‘अशुभात्मक’ अकुलीनं स्नेच्छादिकं, ‘नाश-
येत्’ न सेवेत्, तत्सङ्गात् तत्सम एव भवतीति ॥ ८ ॥

तदेव द्रष्टव्यमुवाह । क्षिप्रमपीति । ‘क्षिप्रमपि’ दौर्गत्येन बुभू-
क्षादिभिः क्षीणं गच्छन्नपि, ‘शुद्धं’ न्याय्यं, ‘जीवनं’ जीविकां, ‘आचरेत्’
आतिष्ठेत् । जीवनस्य शुद्धता यथोक्तसेवाधर्मादिगतत्वं । ‘तेन’ जी-
वनेन, ‘इह’ लोके, ‘स्नाप्यतां’ स्नुहणीयतां, ‘एति’, ‘लोकेभ्यश्च’ इह
परलोकबन्धुलोकेभ्यश्च, ‘न ह्यीयते’ न अचरेत् ॥ ९ ॥

सेव्यस्वामिस्वरूपमभिधातुमाह । अभिलष्यमिति । ‘अभिलष्यं’,
विन्ध्यपक्षे उन्नतिमत्त्वात्, ईश्वरपक्षे बहूनां मध्ये त्यागशौर्यादिभि-
र्लब्धकीर्त्तित्वात् । ‘स्थिरं’, विन्ध्यपक्षे खस्यानात्, ईश्वरपक्षे स्थितेः शास्त्र-
मर्यादाया अतिचलत्वात् । ‘पुण्यं’, उभयतः पुण्ययोगात् महापुण्य-
त्वाच्च । ‘ख्यातं’, उभयतो महत्त्वात् मह्यमहिमत्वाच्च । ‘साधुनि-
षेवितं’ *साधुभिः सिद्धिमिच्छुभिः समधिष्ठितं । ‘विन्ध्यमिवेश्वरं
सेवेत’, स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अभिमतगुणः स्वामी न प्राप्यते इत्याशङ्क्याह । दुरापमिति । ‘दु-
रापमपि’ दुष्प्रापमपि, ‘अस्मिन्’ जगति, ‘यद्यदस्तु’ धर्मार्थकाममोक्षा-
दिकं, ‘अभिवाञ्छति’ अभिलषति, अर्थात् उद्यमी पुरुषः । ‘मेधावी’
प्राज्ञः, ‘तत्तदाप्नोति’, शिष्टं स्पष्टं ॥ ११ ॥

आभिगामिकगुणोपेतस्वामिप्राप्त्यर्थं अनुजीविगुणानभिधातुमाह ।
आरिराधयिषुरिति । ‘अनुजीवी’ सेवकः, ‘महीपति’, ‘सम्यक्’
निरूपचरितत्वेन, ‘आरिराधयिषुः’ आरिराधयितुमिच्छुः सन्, ‘आ-
विनयश्रुत्याद्यैः’ आन्वीक्षिक्यादिशास्त्रविद्येन्द्रियजयसकलकला-
प्रभृतिभिर्गुणैः, ‘आत्मानं’ ‘उपपादयेत्’ सम्पन्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्लोकद्वयेनैतदेव स्पष्टयन्नाह । कुलविद्येति । पूर्वार्द्धं स्पष्टं । ‘पुः’
शरीरं, यथोक्तप्रमाणं, ‘सत्त्वं’ उक्तलक्षणं, ‘बलं’ महाप्राणता, ‘आ-
रोग्यं’ रोगाभावः, ‘स्थैर्यं’ प्रतिष्ठितत्वं, ‘शौचं’ उपधाशुद्धिः, ‘दया’
कारुण्यं, एभिर्गुणैः ‘अन्वितः’ ॥ १३ ॥

किञ्च, ‘पैशुन्यं’ खलता, ‘द्रोहः’ विश्वासघातित्वं, ‘सम्भेदः’ संहत-
भेदनशीलता, ‘शाठ्यं’ नैक्यत्वं, ‘लौल्यं’ आहारादिलोलुपत्वं, ‘अनृतं’
असत्यं, तानि अतिगच्छति तैः रहित इत्यर्थः । ‘स्तम्भः’ स्तब्धता, प्रश्रय-
राहित्यमित्यर्थः, ‘चापलं’ अप्रतिष्ठितत्वं, ताभ्यां हीनः । चकारादुक्त-
गुणैर्युक्तः सेवकदौर्घेर्विहीनश्च यः स ‘सेवनं कर्तुमर्हति’, स्पष्टं ॥ १४ ॥

अलङ्कारगभूतान् सेवकगुणानभिधातुमाह । दूततेति । 'दक्षता' कौशलं आशुकारित्वञ्च । 'भद्रता' भद्रकारित्वं, 'दार्य' स्थिरस्नेहता, 'क्षान्तिः' क्षमा, 'क्षेपसहिष्णुता' क्षुब्धाध्यादिबाधासहनशीलत्वं । 'सन्तोषः' अविषादिता, 'शीलं' सत्स्वभावं, 'उत्साहः' शौर्यामर्षदाह्य-लक्षणाः, स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

प्रधानतरं सेवकगुणं दर्शयन्नाह । अर्थेति । अर्थार्थी जीवलोको-
ज्यमित्यर्थशाचं दुष्करं, न चानेन विश्वासः स्यादित्याह, 'अर्थ-
शोचपरः', इति, 'नृपं', 'विश्वासयेत्' स्वस्मिन् विश्वस्तं कुर्यात्,
विश्वस्ता सेवा सम्यद्यत इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतं ॥ १६ ॥

अनुजीवित्तं सेवाधर्मविषयमभिधातुमाह । प्रविश्येति । 'प्रविश्य',
प्रियहितदारेण राजसभां । 'सम्यगुचिते' प्रतीहारनिर्दिष्टे, 'स्थाने',
'तिष्ठन्', वक्ष्यमाणन्यायेन '*सुवेधवान्' निर्मलानुद्धतनेपण्वान् । 'वि-
नयान्वितः' प्रश्रयवान्, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

तत्र सभायां यत् कर्तव्यं तदभिधातुमाह । परेति । 'परस्य' अन्य-
सेवकस्य, 'स्थानं' प्रदेशं, 'आसनं', च 'कौर्यं' क्रूरभावं, 'औद्धत्यं'
असामान्यवैशाल्यं, 'मत्सरं' विद्याशौर्याद्यसहनत्वं, 'न्यायसा' अधि-
केन सह, 'विमृष्टं कथनञ्च' विरोधपूर्विकां कथां, 'न कुर्यात्', अनु-
जीवीत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च, विप्रलम्भचेति । पूर्वाङ्गं स्पष्टं । 'पुत्रेभ्यः' स्वामिपुत्रेभ्यः,
'बल्लभेभ्यश्च' प्रियपार्श्वचरेभ्यः, 'नमस्कुर्यात्', ते हि प्रश्रयेणाराधिताः
स्वामिनमनुकूलं कुर्वन्तीति भावः ॥ १९ ॥

अपरञ्च, न नर्मेति । 'नर्मसचिवाः' विदूषकामात्याः, यैः सह
स्वामी नर्मालापं करोति, अवशिष्टं स्पष्टं ॥ २० ॥

अपरञ्च, भर्तुरिति । 'अन्वासने' समीपस्थाने, 'तिष्ठन्', 'किं', 'अयं'

खामी, 'कुर्यात्', इति 'अस्यास्यं विलोकयन् तिष्ठेत्', स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

किञ्च, क इति । खामिभा 'कोऽच' इत्यादिष्टः 'अहं', अच तिष्ठामि 'इति', 'सम्यक् आक्षाप्रयेति च', ब्रूयात् । 'आक्षां', दत्ता 'यथाशक्ति'* शक्त्यनतिक्रमेण, 'अविलम्बितं' सत्वरं, 'अवितथीकुर्यात्', यः करो-
मीति सत्यसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

किञ्च, उच्चैरिति । उच्चैः प्रहसनादिकं वर्जयेदिति प्रतीतं ॥ २३ ॥

भाषणावसरे यदभिलषितव्यं तदुपदेशुमाह । प्रविश्य साधुना ग-
च्छेति । 'सानुरागस्य' अनुरागवतः, खामिनः 'चित्तज्ञसम्मत्तः' अप-
धामपि चित्तज्ञानां सम्मतः, 'समर्थयंश्च तत्पक्षं' खामिपक्षं संस्थाप-
यन्, 'भाषितः' एष्टः सन्, 'साधु भाषेत', स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

पक्षान्तरमभिधातुमाह । तन्नियोगेनेति । 'तन्नियोगेन' खामि-
नियोगेन, 'अर्थ', वाक्यस्य, 'सुपरिनिश्चितं' सुनिर्णीतं, 'सुखप्रवृद्ध-
गोष्ठापु' सुखार्थं प्रवृद्धा या गोष्ठः परिषदः तासु, 'विवादे', शा-
स्त्रोक्तलक्षणे, 'वादिनां', मनीषिणामपि 'मतं' अभिप्रायं, च 'ब्रूयात्', ॥
॥ २५ ॥

अभाषणीयमभिधातुमाह । विजानन्नपीति । 'भर्तुः' क्षिप्तोत्तरं वचः
येन भर्ता निरुत्तरो भवति । 'प्रवीणोऽपि' भाषणे कुशलोऽपि, 'अ-
भिमानितां' खामिविषयिणीं । अभिमानात् न खामी निरुत्तरः कार्यं
इति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

विद्याशिल्पविषये यन्न ब्रूयात् तदभिधातुमाह । यदप्युच्चैरिति ।
'उच्चैः' अतिशयेन, 'यद्विजानीयात् तदपि नोच्चैः', 'कोर्त्तयेत्' किञ्चिदत्र
जानामीति ब्रूयात्, 'कर्मणा' क्रियया, 'तस्य वैशिष्ट्यं कथयेत्', न वाचा
तत्रापि 'विनयान्वितः' प्रश्रययुक्तः सन्, ज्ञानगर्वो न युक्त इति भावः
॥ २७ ॥

अष्टस्यापि कारणविशेषात् भाषणमभिधातुमाह । आपदीति ।

‘आपदि’ परप्रयुक्ततीक्ष्णादिप्राख्यायां, ‘उन्मार्गगमने’ स्वामिनः
शास्त्रविरुद्धाचरणे, ‘कार्यकालावयेषु’ स्वामिनः कार्याणामनुगुणका-
लातिक्रमेषु, ‘च’, स्पष्टमवशिष्टं ॥ २८ ॥

किञ्च, प्रियमिति । ‘प्रियं’ अभीष्टं, ‘पथ्यं’ हितं, ‘तथ्यं’ सत्यं, यत्
भवेत् तत् ‘धर्मार्थमेव वदेत्’, । ‘अश्रद्धेयं’ अज्ञातुमयोग्यं, ‘*असम्भं’
असंश्लोलादि, ‘परोक्षं’, यदश्रद्धेयमिति सम्बन्धः । ‘कटु’ श्रुतिकटु, ‘उत्-
खजेत्, न ब्रूयादित्यर्थः, ॥ २९ ॥

किञ्च, परार्थमिति । प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तञ्चसम्मत इत्या-
पद्यपि ‘परार्थं’, स्वामिनं विज्ञाप्य, ‘स्वार्थं च साधयेत्’, ‘देशकालज्ञः’
यस्मिन् देशे स्थितः स्वामी कार्यम् करोति यस्मिंश्च काले तौ जानाति
इति तज्ज्ञः अनुजीवी, तत्र देशे काले चार्थं साधयेत् । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ३० ॥

अपरञ्च, गुह्यमिति । ‘गुह्यं’ गोपनीयं, ‘कर्म’ शत्रुविषये आ-
भिचारादिकं, ‘मन्त्रञ्च’, भर्तृसम्बन्धिनं ‘न प्रकाशयेत्’, तथा ‘भर्तुर्वि-
द्विष्टिं’ राज्यभ्रंशादिकं, ‘विनाशं’ मरणं, स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

किञ्च, स्त्रीभिरिति । कामः शुद्धो न भवतीति शङ्कानिरुच्यर्थं
‘स्त्रीभिः’, तत्सङ्गागतपातकशङ्कानिरुच्यर्थं ‘पापैः’ पातकिभिः, अ-
हितगत्यागमशङ्कानिरुच्यर्थं ‘वैरिदूतैः’, ‘निरालतैः’ दोषात् स्वामि-
ना दूरीकृतैः सह, ‘एकार्थचर्या’ एकमर्थमुद्दिश्य सहचर्या, ‘सा-
हित्यं’ सङ्घातं, ‘संसर्गं च’ सर्वदा मिलित्वाऽवस्थानं, ‘विवर्जयेत्’
॥ ३२ ॥

किञ्च, वेशेति । ‘एथिवीपतेः’, ‘वेशः’ नेपथ्यादिः, ‘भाषा’ स्वामिना
श्रुत्यादिता, एतद्वयस्य ‘अनुकरणं’, ‘न कुर्यात्’, ‘तद्वृत्तैः’ राजगुणैः,
‘सम्पन्नोऽपि’, ‘मेधावी’ प्राज्ञोऽनुजीवी, ‘न च स्पृष्टेत्’, तद्वृत्तैर्विद्धो
राजाऽन्यथा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

* असत्यमिति मु० ।

किञ्च, रागेति । 'भक्तुः' स्वामिनः, 'रागः' अनुरक्तता, 'अपरागः' विरक्तता, तौ, 'जानीयात्', 'कुशलकर्मकृत्' अन्यैरपि कुशलैर्यत् कर्म-कृतं तत् कर्म करोति यः । नहि कर्मकरणाभावे रागापरागौ ज्ञातुं शक्येते । काभ्यां जानीयन्दित्याह, 'इङ्गिताकारलिङ्गाभ्यां' इङ्गते ज्ञायते हृदयस्थोऽर्थो येन तदिङ्गितं अन्यथावृत्तिः, पूर्ववृत्तायाः प्रस-न्नादिकाया आकृतेरान्तरग्रहणं 'आकारः', तयोर्लिङ्गे चिह्ने ताभ्यां । 'इङ्गिताकारतत्त्ववित्', इति अनुजीविविशेषणं ॥ ३४ ॥

उक्तलिङ्गस्वरूपमभिधातुमाह । दृष्टेति । 'दृष्टा प्रसन्नो भवति', इति आकारलिङ्गं । 'वाक्यं गृह्णाति चादरात्', इति इङ्गितलिङ्गं । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

किञ्च, विविक्तेति । 'विविक्तदर्शनस्थाने' एकान्तदर्शने तादृशस्थाने च, 'रहस्ये' गोपनीये कार्ये, 'न शङ्कते', विश्वासयोगात् । 'तदर्थो' अनुजीविविषयिणी, 'तत्कृतां' अनुजीविकृतां, 'सङ्ख्यामुच्चैराकर्णयति', ॥ ३६ ॥

किञ्च, स्नाघते इति । अन्येषु 'स्नाघनीयेषु' कीर्त्यमानेषु, स्वामी 'स्नाघते' । 'स्नाघ्यमानश्च' अन्यैः कीर्त्यमानमनुजीविनं, 'नन्दति' अभि-नन्दति, 'कथान्तरेषु', अन्यैः क्रियमाणेषु ईदृश एवासौ इति 'स्मरति' । यादृशोऽयं तादृशो नान्य इति 'प्रहृष्टः', 'गुणान्' तद्गुणान् 'कीर्त्तयति', इति स्पष्टं ॥ ३७ ॥

अपरश्च, सहत इति । '*अपथ्यं' अहितं, '†उक्तोऽपि' अनु-जीविना 'सहते' समर्थयति, 'निन्दां', तत्कृतामपि 'नानुमन्यते', 'करोति वाक्यं', अनुजीविना 'प्रीतं', 'तद्वचः' अनुजीविवचनं, 'बद्धमन्यते', ॥ ३८ ॥

अनुरक्तस्य स्वामिनो लक्षणमुक्त्वा विरक्तस्य तदभिधातुमाह । उप-

कारेष्विति । 'उपकारेषु अद्भुतेष्वपि', अनुजीविनः कृतेषु, विरक्त-
त्वात् 'माध्यस्थ्यं', एव 'दर्शयति', स्पष्टं शेषार्थं ॥ ३६ ॥

किञ्च, विपक्षमिति । 'विपक्षं' शत्रुभूतं अनुजीविनं, 'उत्थापयति'
उद्देजयति, 'विनाशं च', विपक्षादिभिः क्रियमाणं 'उपेक्षते', ।
'कार्ये', तत्साध्ये समुपस्थिते, 'संवर्द्धयत्याशां' कार्यनिष्पत्तौ सत्यां दा-
रिद्र्यमेक्षं ते करिष्यामीत्याशां संवर्द्धयति । 'फले च', साधिते,
'कुरुतेऽन्यथा' त्वया नैतत् साधितमिति, ॥ ४० ॥

अपरञ्च, यद्वाक्यमिति । स्वामी अनुजीविविषये 'यत् किञ्चित्
मधुरं वाक्यं', प्रयुक्ते 'तदपि अर्थेन निष्ठुरं' यथा भद्रं त्वया अहितैषि-
णा विपक्ष उपेक्षितो ममैव समग्रं यशो दातुं इति मधुरं भाषते,
तदर्थं तु विपक्षपक्षपाती भवान् इति । तथा 'आत्मशंसासु', अनुजी-
विना कृतासु, 'परोवादं' निन्दादिकं, 'केवलमाचरति', ॥ ४१ ॥

किञ्च, अक्रोपोऽपीति । मा किमप्ययमनुजीवी प्रार्थयतु इति 'अ-
क्रोपोऽपि', 'सक्रोपाभः' कुपित इवाभाति । 'प्रसन्नः', केतवेन 'नि-
ष्कलः', '*भवति', 'अक्रमात् व्रजति', कलादयं सदृष्टिपथेऽवतिष्ठते
इति स्पष्टमन्यत् ॥ ४२ ॥

अपरञ्च, आघट्टयतीति । † 'मर्माणि' दुःखरितानि, 'आ' सम-
न्तात्, 'घट्टयति' स्पृग्नेव वर्त्ति, '‡ गुणान् न बज्जमन्यते' ह्यासस्थानं
अनुजीविप्रस्तावितं न मन्यते न हसतीत्यर्थः । 'सम्भावयति दोषेण'
आत्मनो दुष्टत्वं गोपायितुं अविद्यमानेनापि दोषेण अनुजीविनं
योजयति । 'वृत्तिच्छेदं च करोति', स्पष्टं ॥ ४३ ॥

किञ्च, साधूक्तमिति । '§ यद्वाक्यं' अनुजीविवाक्यं, 'साधूक्तमपि',
'अन्यथा समर्थयति' असाध्विति योजयति । 'अपर्वणि' अयथास्थान

* वदतीति सु० । † मन्त्राणि इति सु० ।

‡ भ्रूग्म् वाक्यं प्रपद्यत इति सु० । § तद्वाक्यमिति सु० ।

एव, 'कथाभङ्गं करोति' तूष्णीम्भावमापद्यते । 'विरसीभवन्' अस-
न्तोषमभिगच्छन्नित्यर्थः* ॥ ४४ ॥

किञ्च, 'उपास्यमान इति । 'सुप्तवच्च विचेष्टते' सुप्त इव वक्ति, तत्
सेवां निष्कृतां कर्तुमिच्छति । शिष्टं सुगमं ॥ ४५ ॥

अपरश्च, इत्यादीति । 'इत्यादि' इत्युक्तमादौ कृत्वा अपरश्च
अनुरक्तविरक्तलक्षणं विद्यते, तदपि लोकोक्तं ग्राह्यं । ततश्च 'रक्षात्',
स्वामिनः, 'वृत्तिं समीहेत', अनुजीवी, '*विरक्तश्च परित्यजेत्', नि-
ष्कृतात् अनर्थहेतुत्वाच्च ॥ ४६ ॥

अस्यापवादमभिधातुमाह । निर्गुणमिति । स्नेहार्थः सुगमः । त-
तश्च कृतकतयाऽस्य बह्वपकरोतीति भावः ॥ ४७ ॥

आपत्सूपकारस्य गुणं दर्शयितुमाह । †सुस्थवृत्तेष्विति । 'सुस्थ-
वृत्तेषु' अनाकुलेषु प्रभुषु, 'सत्त्वाद्याः' अनुजीविगुणाः, 'अभिलक्ष्यतां',
नैव यान्ति न प्रकाशन्ते, किन्तु ‡'विरोधे', समुपस्थिते 'धर्मधुर्याणां',
'तेषां' अनुजीविनां, 'नामातिरिच्यते' यथाऽनेनानुजीविना विपक्ष-
विरोधी स्वामी रक्षित इति शेषानुजीविमध्ये तस्य नामातिरिच्यते
शौर्यणातिरिक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । स्नाष्टेति । 'महतां' स्वाम्यादीनां, 'उप-
रिता' आपत्सु परित्राणादिका, 'स्वल्पापि', 'काले' कालप्रभावे । 'सम-
द्वादयं' महाभ्युदयसम्पन्नं, 'कल्याणं' अभ्युदयं, 'आधत्ते' करोति ॥ ४९ ॥

केवलमनुजीविवृत्तमभिधाय बन्धुमित्रसाधारणमभिधातुमाह ।
अकार्ये इति । 'अकार्ये' शास्त्रनिषिद्धाचरणे, 'प्रतिषेधः' निवारणं,
'कार्ये' धर्मार्थफले, 'अनुवर्त्तनं' क्रियतामेतदित्यनुष्ठानं । 'संचेषात्'
समासतः, 'बन्धुमित्रानुजीविनां', 'इति सद्वृत्तं' एतत् शोभनं चरितं,
॥ ५० ॥

प्रसङ्गतो बन्धुमित्रवृत्तमुद्दिष्टमपि भूयोऽप्यनुजीविनां वृत्तमभिधातु-

* विरक्तस्येति मु० । † सुस्थवृत्तेष्विति मु० । ‡ विपत्तिरिति मु० ।

माह, पानेति । 'पानस्त्रीद्यूतगोक्षीषु', मद्यकामं योगपानैः, परस्त्रीकामं
अनार्याङ्गनाभिः अमेध्याभिः, द्यूतकामं कापटिकपुरुषैः नोद्देजयेयुरिति
बुद्ध्या 'अभितः' चतुर्हिंक्षु, स्थिताः 'चराः' अनुजीविनः, 'बोधयेयुः'
आख्यानकादिभिरित्यर्थः । ततः 'प्रमाद्यन्त' राजप्रणिधौ निरुदेगं,
* 'नालिकादिभिः' सामादिभिः, 'उपायैः', ॥ ५१ ॥

किञ्च, राजानमिति । 'विवर्त्तसु' विरुद्धाचरणेषु, 'सञ्जमानं'
आसक्तिं गच्छन्तं, 'राजानं', 'ये हि' अनुजीविनः, 'उपेक्षन्ते' न
निवारयन्ति, 'अकृतात्मानः' असंस्तुतात्मानः, स्पष्टं शिष्टं ॥ ५२ ॥

राजोपासनाक्रममभिधातुमाह । जयेति । 'जयजीव', इत्यादिवचनं
स्वामिसमाङ्गानप्रभृतिकार्यावसरे वक्तव्यमेव । शिष्टं सुगमं ॥ ५३ ॥

अनुजीविनां संचित्तगुणानभिधातुमाह, भर्तुरिति । पूर्वार्द्धं स्पष्टं ।
'हि' यस्मात्, 'रक्षांस्थपि' क्रूरकर्मकारीण्यपि, 'गृह्यन्ते' वशीक्रियन्ते,
'नित्यं' 'कृन्दानुवर्त्तिभिः', सेवकैः मनुष्यास्तु गृह्यन्त एवेत्यर्थः ।
कृन्दानुवर्त्तनं वशीकरणं ॥ ५४ ॥

परचित्तवृत्तयो दुर्गाह्या भवन्तीत्याशङ्क्याह । धीसत्त्वेति । 'धीः'
अष्टगुणा प्रज्ञा, 'सत्त्वं' यस्यनेऽभ्युदये चाविकारित्वं, 'उद्योगः' उद्यमः,
एतद्गुणत्रयं 'युक्तानां', 'महात्मनां' आत्मसम्पदुपेतानां, 'किं', नाम
'दुरापं' दुष्प्रापं, अपितु सर्वमेव प्राप्यं । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ५५ ॥

उक्तगुणहीनस्तु न कुतश्चित् किञ्चिदासादयतीति दर्शयन्नाह ।
अलसस्येति । प्रतीतं ॥ ५६ ॥ ‡

एवमनुजीविवृत्तमभिधाय स्वामिवृत्तमभिधातुमाह । आजीव्य
इति । 'आजीव्य' अनुजीवनीयः, 'सर्वभूतानां' सर्वप्राणिनां दाना-
श्रयरक्षणादिभिः, 'राजा' प्रजापतिः, 'पर्जन्य इव' जोमूत इव,
'§ भवेत्' 'निराजीव्यं' वृत्त्यभावात्, 'एनं' राजानं, 'त्वजन्ति',

* नालिकादिभिरिति मु० । † येऽतीति मु० ।

‡ 'ये शूराः' अत्रियापि इति श्लोकावेनौ से० का० सटीकपु० न स्तः ।

§ भवति इति पु० ।

“शुष्कं” निजलं, ‘सर इव’ तडागमिव, ‘अण्डजाः’ पक्षिणो हंसा-
दयः । तस्मात् रात्र्यादानशीलेन भवितव्यं । स्वामी वृत्तिसम्पन्नोऽप्य-
दाता चेत् न सेव्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह । कुलमिति । ‘कुलं’ सोमसूर्यवंशप्रभवं,
‘वृत्तिं’ रामयुधिष्ठिरवत् सदनुष्ठानं, ‘+श्रुतं’ सर्वशास्त्रपारङ्गमत्वं,
‘शैथिल्यं’, परशुरामसमानं, ‘सर्वमेतत्’, ‘न गण्यते’ आश्रयणीयत्वलोख्ये
नारोप्यते, एभिर्गुणैरेव स्वामी नाश्रयणीयो भवतीत्यर्थः । शेषार्थे
स्पष्टं ॥ ६० ॥

प्रसङ्गात् सधनप्रशंसां श्लोकद्वयेनाह, लक्ष्मीरेवेति । उत्थिता
एवेति । स्पष्टं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भूयोऽपि स्पष्टयन्नाह । अर्थार्थीति । ‘अर्थार्थी’ जीविकोपकरण-
प्रार्थयिता, ‘जीवलोकः’ जीववर्गः, ‘ज्वलन्तं’ दानशक्त्या प्रज्वलन्तं
प्रार्थयितुं, ‘उपसर्पति’ समीपं गच्छति, एवमर्थार्थी परिजिनोऽपि ।
अतएव ‘वत्सः’ तर्ककः, ‘क्षीणक्षीरा’ दुग्धहीना ‘मातरः’, ‘त्यजति’
॥ ६३ ॥

भृत्यभरणमभिधातुमाह । अहापयन्निति । ‘कालमहापयन’ का-
लयापनामकुर्वन्, ‘नृपः’, ‘भृत्यानां’ भरणार्हाणां, ‘+अनुवृत्तिः’
इच्छानुविधायिनां अनुजीविनां, ‘कर्मणामानुरूप्येण’ ‘वृत्तिं’ जीविकां
‘समनुकल्पयेत्’ दद्यात् ॥ ६४ ॥

वृत्तिविक्रोपे दोषं दर्शयन्नाह । काल इति । स्पष्टं ॥ ६५ ॥

अपात्रे दाननिषेधमभिधातुमाह । अपात्रवर्षणमिति । ‘अपात्र-
वर्षणं’ असत्पात्रे धनदानं, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न कुर्यात्’, यतस्तत्
‘सद्भिर्गर्हितं’ सद्भिर्निन्दितं, निष्फलत्वात् । तथाच ‘अपात्रवर्षणात्
किमन्यत् स्यात् ‘कोशक्षयादृते’, केवलं कोशक्षय एव स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

* शुष्कवृक्षमिति मु० । † श्रुतमिति मु० पु० नास्ति ।

‡ अनुजीविनामिति मु० ।

पात्रस्वरूपसूचनपूर्वकं तत्सङ्ग्रहार्थमाह । कुलमिति । 'कुलं' शुद्धोभयपक्षतां, 'विद्याश्रुतं'* आन्वीक्षिक्यादिश्रवणं, 'प्रौढं' अमी-
रत्वं, 'सौशील्यं' सुशीलतां, 'भूतपूर्वतां' पिढ्यैतामहागततां, 'वयो-
ऽवस्थां' यौवनावस्थां, 'समोक्ष्य' निरूप्य, 'खाद्रियेत' सुन्दरं पात्रं
गृह्णीयात् । 'महात्मवान्' 'विजिगीषुः' ॥ ६७ ॥

पात्रभूतानामनादरे दोषं दर्शयन्नाह । कुलीनानिति । 'कुली-
नान्' महाकुलप्रसूतान्, 'नावमन्येत,' 'सम्यग्वृत्तान्' सदाचारान्,
'मनस्विनः' प्रज्ञायुक्तान् । यस्मात् 'अवमन्तारं', 'एते' जनाः, 'मान-
हेतुना', 'त्यजन्ति' परिहरन्ति, 'घ्नन्ति च' निपातयन्ति च, तस्मा-
न्माननीयान्नावमन्येत ॥ ६८ ॥

मध्यमाधमानां गुणस्फुरणमभिधातुमाह । गुणैरिति । 'उदारैः'
उत्तमैः, 'गुणैः', 'संयुक्तान्', अनुजीविनः, 'प्रोन्नयेत्' प्रकर्षेण उन्नतिं
नयेत्, मध्यमोत्तमा अपि स्वतोऽवश्यमुन्नतियोग्या न भवन्ति । कुत
इत्यह, 'महत्वं' महतीं उन्नतिं, 'प्राप्नुवन्तः', 'ते', 'नरेश्वरं' स्वा-
मिनं, 'वर्द्धयन्ति' वृद्धिं नयन्ति, कृतज्ञतयाऽर्थसामर्थ्यात् ॥ ६९ ॥

विवेकयुक्तेन भवितव्यमित्यभिधातुमाह । उत्तमेति । 'उत्तमाभि-
जनोपेतान्' महाकुलीनान्, 'नीचैः सह न', संवर्द्धयेत्' नियोगेना-
भियोजयेदित्यर्थः । 'हि' यस्मात्, 'कृशोऽपि' क्षीणोऽपि, 'विवेकज्ञः',
'संश्रयणीयतां' ब्रह्माश्रयत्वं राजत्वं, 'याति', ॥ ७० ॥

अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह । निरालोके हीति । 'निरालोके'
हेयोपादेयोपदेशकविवेकशून्ये, 'तत्रास्मिन्' प्रसिद्धे, 'लोके' जगति,
'पण्डिता नास्ते' विवेकिनो नावतिष्ठन्ते, 'यत्र', 'जात्यस्य मणोः' मणि-
विशेषस्य । शिष्टं स्पष्टं ॥ ७१ ॥

यथा विवेकिसुहृद्यौचित्याद्विनियोग इष्यते तथा सत्यान्नेधूपप-
त्तिश्चेति दर्शयन्नाह । विश्राम्यन्तीति । 'कल्पतराविव', 'यत्र' श्री-

* विद्याश्रुतमिति म० ।

पञ्चप्रकारं प्रजाभयं यथा न भवति तथा कार्यमित्याह । पञ्चप्रकारमिति । *‘इत्येतत्’ अनन्तरोक्तं, ‘पञ्चप्रकारं भयं’, †‘अपोह्य’ भोतिमपनीष, ‡‘नृपतिः’ स्वयं, ‘काले’, आदानयोग्ये ‘त्रिवर्गपरिवृद्धये’ धर्मार्थकामवृद्ध्यर्थं । §‘फलं’ धान्यहिरण्यादिकं ‘आददीत’ ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रजापालनमुपजीवनमभिधातुमाह । गौ-रिति । ‘यथा गौः पाल्यते काले’, पिण्याकट्णजलादिना ‘काले दुह्यते च’, ‘तथा प्रजा’ । कालविशेषे प्रजानां धान्यपशुहिरण्यादि-केन पालनं, कालान्तरे च ताभ्यो भागकरादानादिना दोहः सम्पद्यते । अत्र द्वितीयो दृष्टान्तः, ‘यथा पुष्पप्रदा लता’, पुष्पमालार्थिना मा-लाकारेण ‘सिच्यते’, ‘पुष्यते’ उपचीयते, ‘च’, तद्वत् इयं प्रजा पाल्यते उपचीयते चेति ॥ ८४ ॥

आयुक्तकृत्तप्रजापीडननिवारणार्थमाह । आखावयेदिति । ‘उप-चितान्’ प्रजापीडया प्रवृद्धान्, अथ्यक्षान्, ‘साधु’ यथा तथा, आ-खावयेत्’ दण्डप्रणयनेन अपहृतधनान् कुर्यात्, ‘दुष्टव्रणानिव’, यथा दुष्टव्रणाः खाविताः सुखाय भवन्ति तथा तादृशा अथ्यक्षाः । ¶‘आस-क्तास्ते च वर्तेरन्’, इत्यादि । यथा वज्रिः किं करिष्यत्ययमिति विल-म्बितोपहृतिः परित्यक्तः, पाकादिकारको न भवति तथा मही-पतिरपि । सयुक्त्या सेवितः फलदो भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

राजविद्रोहाचरणे दोषमाह । स्वल्पमपीति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

नृपतेः कोषविषयकमनुष्ठानमाह । **आप्तैरिति । ‘आप्तैः’ विश्वा-सैः, ‘अधिष्ठितं’ परिचालितं, ‘कोषं सदा संवर्द्धयेत्’, ‘काले च’ काल-विशेषे, ‘वयं कुर्यात्’, स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥

*-मयेतदिति सु० । † अपोह्यमिति सु० । ‡ नृपतेरिति सु० ।

§ धनमिति सु० । ॥ सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलार्थिनिति सु० ।

¶ आसक्तास्ते चेत्यादि सु० । **आप्तैः संवर्द्धयेत् कोषं सदा तज्जैरधिष्ठितमिति टीका सम्यक्तक्रमस्य विनिमये मुद्रितमूल “संवर्द्धयेत् सदा कोषमाप्तैः” इत्यादि ।

धर्मार्थव्ययप्रशंसामाह । *धर्मेणेति । ‘धर्मेण’ धर्मार्थं, ‘क्षीण-
कोषस्य’ निर्धनस्य राज्ञः, ‘कृण्वन्मपि शोभते’, शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ८८ ॥

सङ्क्षिप्तमर्थशास्त्रोपदेशमभिधातुमाह । दृष्टस्यतेरिति । ‘दृष्ट-
स्यतेः’, †‘शास्त्रस्य निर्णयः’ क इत्याह । ‘अविश्वासः’, इति, कस्य-
चिदात्मरतमपि न विश्वसेत्, चित्तानित्यत्वात् । अविश्वासधर्मिणां हि
मनुष्याणां सर्वथा संशयवहाराभावः प्राप्नोति ‡‘यथाऽसंशयवहारवान्’,
भवति अविश्वासश्च तथा कर्त्तव्य इति भावः ॥ ८९ ॥

किञ्च, विश्वासयेदिति । दृष्टोपनयनात् भीतान् ‘अविश्स्तान्’,
अध्यक्षान् ‘विश्वासयेत्’, स्वयं च ‘विश्स्तान्’, अपि ‘नातिविश्सेत्’,
‘यस्मिन्’ अध्यक्षे, स्वामी ‘विश्वासमायाति’, ‘विभूतेः पात्रमेव सः’,
इत्ययमनुजीविनामुपदेशः ॥ ९० ॥

किञ्च प्रादुर्भवन्तीति । ‘यस्मात् चित्तानि’, ‘अनुक्षयं’ प्रतिमुहूर्त्तं,
‘अर्थसमं’ समर्थैः कार्यैः सह, ‘प्रादुर्भवन्ति’ अन्यथा भवन्ति, तस्मा-
दित्यादि स्पष्टं ॥ ९१ ॥

एवम्यवर्त्तयन्नाह । उद्योगादिति । स्पष्टं ॥ ९१ ॥ §

उपसंहरन्नाह । अनुगतेति ‘अनुगतपरितोषितानुजीवी’ अनुगता-
विधेयतराः परितोषिता दानमानादिभिरनुजीविना येन सः । ‘मधु-
रवचश्चरितानुरक्तलोकाः’ मधुरवचश्चरितैरनुरक्तो लोको यस्य सः ।
‘सुनिपुणपरमाप्तसक्ततन्त्रः’ सुनिपुणं यथा भवति तथा परमाप्तेषु
सक्ततन्त्रो राज्यभारो येन सः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ९२ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरूपेक्षानुसारिण्यं
खानुजीविष्यत्तं पञ्चमः सर्गः ॥ ३३ ॥

* धर्मार्थमिति मु० । † शास्त्रार्थनिश्चय इति मु० ।

‡ यथाच व्यवहारवानिति मु० । § उद्योगादनित्यस्य सुसहायस्य धीमतः ।
*येवानुगता तस्य नित्यं त्रैः सहचारिणो ॥ ९१ ॥ क्रो.डः।

प्रकृतिसम्पत्कारणे स्वामिप्रकृत्यभिनामिकात्मसम्पत्तिगुणसम्पाद-
नेनात्मा लब्धः, अमात्यप्रभृतीनां च स्वस्वगुणसम्पादनेन चात्मलाभः
सम्पन्नः, यद्यं सत्ताङ्गराज्यस्यात्मलाभे सम्पन्ने तत्पालनस्यावश्यं वक्त-
व्यत्वात् तदिहाभिधातुमाह ।

लोके इति । 'लोके' लोकव्यवहारे, लोकव्यवहारस्य देशभेदे
कालभेदे च स्वतन्त्रः स्वतन्त्रो भवति, यथा मध्यदेशे एको धर्मः,
पारसीकादिषु चान्यः, तथा कृतयुगेऽन्यः, चैतादियुगेषु चान्यः, इति
लोकव्यवहारे, 'वेदे', शास्त्रे 'च', 'कुशलः', लोकव्यवहारं वेदोक्तञ्च
निरीक्ष्य उभयाविरुद्धं व्यवहरेदिति भावः । तथा लोके वेदे च
'कुशलैः' निपुणैः, अनुजीविभिः, 'परिवारितः' सहमिलितः, 'आदृतः'
आदरपरः, 'हृषः', विजिगीषुः * 'सबाह्याभ्यन्तरं' बाह्याभ्यन्तरवि-
भागेनावस्थितं, 'राज्यं चिन्तयेत्', स्पष्टं ॥ १ ॥

राज्यस्य बाह्याभ्यन्तरविभागं दर्शयन्नाह । आभ्यन्तरमिति । 'आ-
भ्यन्तरं', राज्यं विजिगीषोः 'स्वं शरीरं', एव 'बाह्यं' राज्यं 'राष्ट्रं',
एव 'उदाहृतं', स्पष्टं । 'अन्येन्याधारसम्बन्धात्', राज्ञा विना राष्ट्रं
राष्ट्रेण विना राजा न वर्तत इत्यर्थः । यस्मात् 'एकमेवेदं', 'इष्यते'
इति प्रतीतं ॥ २ ॥

एतदेव दर्शयन्नाह । राज्येति । 'राज्याङ्गानान्तु सर्वेषां' अमात्या-
दीनां, 'राष्ट्राद्भवति सम्भवः', राष्ट्रात् कोशः, कोशाच्चतुरङ्गा दण्डः,
राष्ट्रस्य भूमेकान्तरं मित्रं राज्ञ एव स्थानीयं दुर्गं राष्ट्रादेव जानप-
दादयोऽमात्याः । 'प्रसाधयेत्' लाभं पालनञ्च कुर्यादित्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ३ ॥

राज्ञः स्वशरीरपालनमपि धर्माय भवतीति दर्शयन्नाह । लोका-
नुग्रहमिति । पूर्वार्द्धस्यार्थः सुगमः । 'राज्ञः', † 'संरक्षणं' प्रजासंर-

* सबाह्याभ्यन्तरं हृष इत्यस्य परिवर्त्ते स बाह्याभ्यन्तरं तथेति सु० ।

† राज्ञः संरक्षणमिति सु० ।

क्षणेव, *‘धर्मः’ नान्यः । ‘शरीरं धर्मसाधनं’, धर्मार्थिना विजिगी-
षुणा स्वशरीरमेव यत्नेन रक्षणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रजारक्षणे चौरादिहिंसा हिंसा न भवतीति दर्शयन्नाह । ‘धर्म्या-
मिति । ‘धर्म्या’ धर्मादनपेतां, ‘हिंसा’, ‘आरेभिरे’ आरब्धवन्तः,
‘ऋषिकल्पाः’ ऋषितुल्याः, ‘महीभुजः’ राजानः । यथा महर्षयो
यज्ञेषु पञ्चालम्भनरूपं धर्मं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोऽपि चौरादिनि-
ग्रहरूपां धर्म्यां हिंसां कुर्वन्ति । श्रेयार्द्धं सुगमं ॥ ५ ॥

किञ्च, धर्मसंरक्षणपर इति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

धर्मस्वरूपमभिधातुमाह । यमार्या इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

किञ्च, धर्माधर्माविति । ‘परिपन्थिनः’ प्रजोपद्रवकारिणः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ८ ॥

दुष्टलक्षणमभिधातुमाह । राज्योपघातमिति । स्पष्टं ॥ ९ ॥

दूष्येषु कर्त्तव्यमभिधातुमाह । †दुष्टानिति । ‘उपांशुदण्डेन’ गुप्त-
विषदानयोगकृतेन प्रच्छन्नबधरूपेण, ‡‘प्रदुष्य च प्रकामं हि’
प्रकष्टोपायैः दोषयुक्तान् कृत्वा । शिष्टं स्पष्टं ॥ १० ॥

अपरञ्च, राजेति । ‘रहसि’ एकान्तमध्यमकक्षायां, §‘दुष्ट’ उक्त-
लक्षणं, ‘उपमन्त्रयेत्’ समाकुर्यात् । ‘गूढशस्त्राः’ प्रच्छादितशस्त्रकाः,
‘तत्पश्चात्’ तेषां पश्चात्, ‘आसञ्जताः’ प्रागेव राज्ञा ते संहतिं
नीताः प्रतीपत्वेन स्थापिताः ॥ ११ ॥

किञ्च, ॥ विशत इति । ‘द्वाःस्थाः’ प्रतीहाररक्षिणः, ‘शस्त्रयाहकाः’,
‘कक्षान्तरं गतान्’, स ‘विशतस्तान्’, ‘विचिन्वीयुः’ शोधयेयुः । ‘ते’
च शस्त्रयाहकाः, एष्टाः सन्तः, ‘प्रदुक्ताः स्त्राः’, स्त्रामिबधाय दुष्टैः
‘इति स्फुटं ब्रूयुः’ ॥ १२ ॥

* धामेति मु० । † दूष्यनिति मु० । ‡ अदृश्यं वा प्रकाशं वेति मु० ।

§ दूष्यमिति मु० । ॥ विशस्तानिति मु० ।

अन्यच्च, इतीति । 'राजशल्यं' द्रुष्यादिकं, 'समुद्धरेत्' क्तेदधेत्,
स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

प्रजावृद्धिः फलाय भवतीति दर्शयन्नाह । यथेति । स्पष्टं ॥ १४ ॥

दुष्टदमनात् प्रजारक्षणं भवतीत्युक्तं तच्च शास्त्रोक्तं श्रेय इति दर्श-
यन्नाह । उद्देजयतीति । 'तीक्ष्ण' अन्यायादधिकेन दण्डेन, 'उद्देज-
यति', प्रजा इति शेषः । 'मृदुना' अनुकम्पया प्रमाणहोनेन, 'परिभू-
यते', भयाभावात् । 'तस्मात्' तेन कारणेन, 'यथार्हतः' यो यदण्डयो-
ग्यस्तदनुसारेण, 'पक्षमनाश्रितः' अपक्षपातो सन्, 'दण्डं नयेत्',
॥ १५ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
कण्टकशोधनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ॐ ॥

सप्तमः सर्गः ।

कष्टकशोधनशेषमेवात्मजरक्षणमभिधातुं, अरक्षिताः पुत्राः क-
ष्टकीभवन्ति पितुः प्रजानाञ्चेति दर्शयन्नाह । प्रजात्मश्रेयसे इति ।
'प्रजात्मश्रेयसे' प्रजानां आत्मनश्च मङ्गलाय, 'राजा' विजिगीषुः, 'आ-
त्मजरक्षणं कुर्वीत', । कुतस्तत्रक्षणमिति 'लोलुभ्यमानाः', 'ते' पुत्राः,
स्पृष्टमन्यत् ॥ १ ॥

किञ्च, राजपुत्रा इति । 'अभिमानिनः' अहमेव राज्याहं इत्यभि-
मानसम्भावनया युक्ताः, 'आतर्', राज्ययोग्यं, 'पितरं', राजानं ।
स्पृष्टमन्यत् ॥ २ ॥

किञ्च, राजपुत्रैरिति । 'मदोन्मत्तैः' अभिहितमदात् जातोन्मादैः,
'प्रार्थमानं' अभिण्यमाणं, 'इतस्ततः' सर्वतः अभियोगात्, शेषः
सुगमः ॥ ३ ॥

अपरश्च, रक्ष्यमाणा इति । प्रतीतं ॥ ४ ॥

राजपुत्राणां रक्षाप्रकारं सुस्लिष्टमभिधातुमाह, विनयोपग्रहा-
निति । 'विनयोपग्रहान्' विनयो द्विविधः कृतकः सहजश्च । विद्या-
वृद्धसंयोगजनितः कृतकः, जन्मान्तरवासनावशाज्जातः सहजः स्वा-
भाविकः । द्विविधविनये उपग्रहो बन्धनं येषां ते तान् । अवशिष्टं
सुगमं ॥ ५ ॥

विनीतपुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनमभिधातुमाह, विनीतमिति ।
'उद्धृत्तं' दुःशीलं, 'दुष्टं' गजमिव, 'सुखबन्धनं', ग्राम्यसुखोपरोधेन
राजकुमारः पितरं नाभिहन्तीत्येवंविधं सुखबन्धनं, 'कुर्वीत' । शेषः
सुगमः ॥ ६ ॥

दुर्वृत्तस्यापि राजपुत्रस्यापरित्यागमाह, राजपुत्र इति । स्पष्टं ॥ ७ ॥

उक्तप्रकारस्य राजपुत्रस्यापरित्यक्तस्य शासनप्रकारमभिधातुमाह,
व्यसन इति । सुगमं ॥ ८ ॥

राजपुत्ररक्षामभिधाय राजात्मरक्षणं तावदाह । याने इति ।
 'याने' शिविकादौ, 'शय्यासने' पर्यङ्गादिके सिंहासने विष्टरकादौ,
 पानं पानीयादौ, 'भोज्ये' आहारादौ 'वस्त्रे' वसनोत्तरीयादौ,
 'विभूषणे' अलङ्कारादौ, 'सर्वत्रैव' आर्यस्त्रीसङ्गादौ, 'अप्रमत्तः'
 सावधानः, 'स्यात्', न विश्वसेदित्यर्थः, '*उज्भूत विषदूषितं', तं
 घात्वा परिहरेत्यर्थः ॥ ९ ॥

विषप्रतीकारार्थमाह, विषघ्नैरिति । 'विषघ्नैरुदकैः' श्वेतपुष्कर-
 पुष्पावन्तादिभि रक्षितैर्जलैः, 'स्नातः', एवंविधजलैः स्नातस्य स्थाने गुप्ता-
 नि सर्वविषाणि न प्रसरन्तीति कौटल्यापदेशात् । 'विषघ्नमणिभूषितः'
 गरुडोद्गारमणिनालङ्कृतः । तथाचेत्तं 'रक्षितो गरुडोद्गारमणि-
 र्यस्य विभूषणं । स्थावरं जङ्गमं तस्य विषं निर्विषतां व्रजेत्' इति ।
 'परिदूषितं', वक्ष्यमाणप्रकारेण, 'समश्रयात्', राजा 'जाङ्गलाविद्विष-
 गृहतः' महानुभाववृद्धसिद्धान्ताद्युक्तविषविद्याविशारदविषवैद्यगणैः
 परिदूषितो राजा भोजनं कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

विषदूषितान्नपरीक्षामभिधातुमाह, भङ्गराज इति । 'भङ्गराजः'
 कृष्णपक्षी गोपुच्छकः, 'शुकः सारिका च', इति त्रयः पक्षिणः
 प्रसिद्धाः । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ११ ॥

किञ्च, चकोरस्येति । 'चकोरस्य' लोहिताक्षपक्षिविशेषस्य, 'चि-
 र्ज्येते' रागरहिते भवत इत्यर्थः । 'क्रौञ्चः' लोहितमस्तकः पक्षिवि-
 शेषः, 'सुवृक्षं', यथा तथा, 'माद्यति', सुरया इव । 'कौकिलः', मत्तो
 भूत्वा 'म्रियते' प्राणान् परित्यजति । शेषः सुगमः ॥ १२ ॥

अपरञ्च, नित्यमिति । स्पष्टं ॥ १३ ॥

अन्यच्च, मयूरेति । 'मयूरपृषतोत्सर्गः', मयूरः प्रसिद्धः, पृषतः चित्र-
 मृगविशेषः, भवने तयोरेत्सर्गः सर्पनाशाय भवति इत्यर्थः ॥ अन्यत्
 प्रतीतं ॥ १४ ॥

अपरश्च, भोज्यमिति । स्पष्टं ॥ १५ ॥

विषदिग्धान्नप्रदानेनाग्नेः पक्षिणाश्च स्वरूपवैलक्षण्यमभिधातुमाह,
धृमेति ।। ‘वज्रेः’, ‘धूमार्चिर्नीलता’ धूमस्यार्चिषां च नीलता, ‘शब्द-
स्फोटश्च’, ‘स्फुटं’ ‘जायते’, शेषार्द्धं सुगमं ॥ १६ ॥

विषदिग्धान्नस्वरूपमाह, अखिन्नतेति । ‘अखिन्नता’ तोत्रेण वज्रि-
नापि खिन्नता न भवतीति, ‘मादकत्वं’ मदजनकता, *‘आशु शैत्यं’
सत्वरमुष्णतापगमः, ‘विवर्णता’ श्यामता, ‘अन्नस्य’ शाल्यादेः, ‘विष-
दिग्धस्य’, ‘उष्मा’ वाष्पः, ‘स्निग्धमेचकः’ नीलोज्ज्वलः ॥ १७ ॥

विषदूषितव्यञ्जनस्य स्वरूपमाह, व्यञ्जनस्येति । ‘कथने’, अग्निं विना,
शेषः सुबोधः ॥ १८ ॥

विषदूषितरसद्रव्यस्य स्वरूपमभिधातुमाह, क्वायेति । ‘रसे’ क्षीर-
जलादौ, ‘क्वाया’ दीप्तिः, †अधिका ‘हीना वा’ ‡‘राजदृढं’ दीप्तिम-
क्चिरस्कं, ‘फेनमण्डलमेव, च’, दृश्यते ॥ १९ ॥

विषदूषितरसविशेषाणां सरसद्रव्यविशेषाणां च वर्णविशेषानभि-
धातुमाह, रसस्येति । ‘रसस्य’ इक्ष्वादिरसस्य, शिष्टं प्रतीतं ॥ २० ॥

आर्द्रस्येति । ‘आर्द्रस्य’ हरितस्य अन्नफलादेः, ‘प्रस्नानभावः’,
वृन्तप्रदेशे । ‘पाकं’ विना §कायविलीनभावः’ अपक्वशुष्कता, शेषः
सुगमः ॥ २१ ॥

अपिच, शुष्कस्येति । ‘विषोपदेहात्’ विषसम्पर्कात्, ‘शुष्कस्य’ ‘स-
र्वस्य’ कटकादेः, ‘विशीर्णता’ स्नानता, ‘अशुचिवर्णता च’, भवति ।
स्पष्टमुत्तरार्द्धं ॥ २२ ॥

अपरश्च, प्रावाररेति । ‘प्रावारान्तराणानां’ प्रावारणानि कम्बलादीनि
आन्तराणानि सरोमकार्पासतूलकादीनि तेषां, ‘श्यामैः’ मलिनैः,

* आशु शैत्यमिति मु० ।

† अतिरिक्तेति मु० ।

‡ राजिरुद्धेति मु० ।

§ कायविलीनभाव इति मु० ।

‘मण्डलैः’ ‘आकीर्णता’ व्याप्ततां, *‘तच्छा’ तत्त्वग्रचितामां, ‘पक्षिणां’ विशिष्टपक्षिलोमनिर्मितामां, ‘लोम्नां’ अविलोमविरचितामां †‘ध्वंशः’ शातनं, ‘स्यात्’, ‘विषाश्रयात्’ विषोपदेहादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अपिच, लोहानाञ्चेति । ‘लोहानां’ सुवर्णादीनां, ‘मण्योनां’ प्रवालादीनां, विषोपदेहात् ‘मलपञ्चोपदिग्धता’ कलङ्ककीटलिप्ता । ‘प्रभावः’ दीर्घ्यं, ‘खेदः’ खिद्यभावः ‘गुरुता’ भारः, ‘वर्णः’ लोहितपीतादिः, ‘स्पर्शः’ सुखस्पर्शत्वं, एतेषां च ‘बधः’ विनाशः । ‘तथा’, संस्कृतविषाश्रयादेव, नहि सामान्यविषेण लोहमण्योनां प्रभावो विनाशयितुं शक्यते ॥ २४ ॥

श्लोकद्वयेन विषदायिनामपि लिङ्गान्यभिधातुमाह, संशुष्कते ‡ । ‘संशुष्कस्यामवप्लवत्’ सदोषदण्डभावनया मुखस्य शुष्कत्वं विवर्णत्वं च भवतीत्यर्थः । ‘§वाम्मङ्गः’, स्पष्टार्थं वक्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । ‘जम्भणं मुञ्जः’, सुमेलितस्येव भवति । ‘स्खलनं’ समेऽपि मार्गे गतिभङ्गः, ‘वैपयुः’ कम्पः, शीतस्याभावेऽपि ‘खेदः’, प्रवातेऽपि ‘आवेगः’ उद्विग्नता, निमित्ताभावेऽपि, ‘दिग्विलोकनं’, दण्डप्रणेतृपुरुषागमनशङ्कया । अपिच, स्वकर्मणीति । ‘स्वकर्मणि’ स्वपाकपेयाद्यनुष्ठाने । ‘स्वभूमौ’ स्वीयगृहादौ, ‘अनवस्थानं’, दोषपरिहारबुद्ध्याऽहमत्र नावस्थिति सङ्कल्पेन । ‘एतानि’, इत्यादि सुप्रतीतं ॥ २५ । २६ ॥

विषप्रयोगप्रतिषेधार्थमाह, औषधानि चेति । ‘औषधानि’, ‘तत्कल्पकैः’ चिकित्सकैः, यथायोगं ‘पानं’ पेयोद्भवं, ‘पानीयमेव च’, ‘तत्कल्पकैः’, ‘समाखाद्य’ प्रतिष्ठाद्याखादं ग्राहयित्वा, ‘भोजनानि प्राप्नोयात्’, राजा ॥ २७ ॥

अपिच, प्रसाधनादीति । ‘प्रसाधनं’ अलङ्कारः, आदिशब्दात्

* तस्मूनामिति मु० ।

† ध्वंश इति मु० ।

‡ मुखस्य आमवर्णनं इति मु० । § जम्भेद इति मु० ।

विशेषनमाख्यादि । 'यत्किञ्चित्' अन्यदपि वस्तु, 'तत्त्वम्', 'सुपरोक्षितमुद्रितं', मन्त्रादिभिः 'परिचारकाः' सेवकाः, 'उपनिबन्धनदेव्याय', नान्यथा ॥ २८ ॥

अपरश्च, परस्मादिति । 'अभिरक्षिभिः' रक्षानियुक्तेः, स्पष्टमन्यत् ॥ २९ ॥

किञ्च, यानमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं । 'अविज्ञातेन', स्वयमनुचरैर्वा 'सङ्घटेन' अविस्तीर्येन, 'मार्गेण', 'न व्रजेत्', परकृताभिसन्धानप्रतिषेधार्थं ॥ ३० ॥

परप्रयुक्तीक्ष्णरभसादिप्रतिषेधमाह, वीक्षितादृष्टेति । 'वीक्षितादृष्टकर्मणः' स्वामिना वीक्षितमप्यदृष्टं दुष्कर्म यस्य तं, 'आप्तं' विश्वासयोग्यं, 'वंशक्रमागतं' पिढपैतामहं, 'संविभक्तं' कृतजोविकासंविभागं, 'जनं', 'आसन्नवर्त्तिनं', राजा आत्मरक्षार्थं 'कुर्वीत', ॥ ३१ ॥

ये आसन्नवर्त्तिनो न कर्त्तव्यास्तानभिधातुमाह, अधार्मिकांश्चेति । 'अधार्मिकाः' पापिष्ठाः, 'क्रूराः' हिंसाः, 'दृष्टदोषाः' प्रत्यक्षीकृतशस्त्रा विरुद्धाचाराः, 'निराकृताः' दोषादेव दूरीकृताः, 'परेभ्योऽभ्यागताः' शत्रुसमीपतः समागताः, ये तान् 'एतान्', सर्वान् 'दूरादेव विवर्जयेत्', ॥ ३२ ॥

जलपथे आत्मरक्षार्थमाह, महावातेति । 'महावातसमुद्भूतां' महावातेरस्थिरतरां, 'अपरोक्षितनाविकां' अग्ननाविकां, '*अन्यनौप्रतिबद्धान्तां' अन्यनौसक्तान्तां, 'आतुरां' दुर्घटितत्वादनवस्थितां, 'नोपेयात्' नारोहेत् ॥ ३३ ॥

जलक्रीडायामपि आत्मरक्षार्थमाह, परितापिष्विति । 'परितापिषु' परितापवस्तु योष्यवज्जेषु, 'पश्यन्', स्वयमित्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥

वनविहारमभिधातुमाह, गह्वरानीति । ‘गह्वरानि’ कतास्तम्बस-
ङ्गतानि वनानि, ‘विशुद्धं, शस्त्रिभिर्बहिरन्तश्च कृतशोधनं, ‘उद्यान-
वनं’, ‘मधुरं वयोऽनुरूपश्च’, यथा भवति तथा ‘विहरन्’ विलसन्,
‘न माद्येत्’, मन्दं मन्दं गच्छेत् स्पष्टमवशिष्टं ॥ ३५ ॥

मृगयायानमभिधातुमाह, सुविनीतेति । *‘सुविनीतसुवेष्टपृथयानः’
सुशिक्षितशोभनवेशवज्रहस्त्यश्चपृथयायी, ‘सुखगम्यां’ सुप्रवेशां, ‘उचि-
तां’ उपयुक्तां, ‘लक्ष्यसिद्धौ’ लक्ष्यसिद्धये, ‘सुपरोक्षितरक्षितान्तसीमां’
सुविज्ञातप्रान्तभागां, ‘मृगाटवीं’ शरथ्यजीववज्रलामरगणानों, ‘लघु-
कोष्ठः’ क्षिप्रहस्तः, मृगयू राजा ‘उपेयात्’, ॥ ३६ ॥

परमहृदप्रवेशे तच्छोधनमभिधातुमाह, कारयेदिति । ‘आदौ’
प्रथमे, ‘भवनशोधनं कारयेत्’, तीक्ष्णादिनिरासार्थं । †‘मातुरन्ति-
कमप्युपविविद्धः’ जननीसन्निधिमुपवेष्टुमिच्छुः, ‘आप्तशस्त्रनुगतः’ विश्व-
स्तशस्त्रधारिपुरुषैरनुगतः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

राजगमननिषेधकसमयमाह, पांश्रूत्करेति । सुगमं ॥ ३८ ॥

राजनिर्गमप्रवेशावभिधातुमाह, निर्गमे चेति । ‘सम्यगाविष्कृ-
तीकृतः’, शरीरसौख्यवप्रदर्शनार्थं, ‘समन्ततः’ सर्वतः, ‘प्रात्सारित-
जनं’ अपसारितलोकं, ‘राजमार्गं गच्छेत्’, इत्यादि स्पष्टं ॥ ३९ ॥

याज्ञोत्सवसमाजेषु जनतायुतप्रदेशेषु च राजगत्यागमननि-
मभिधातुमाह, यात्रेति । स्पष्टं ॥ ४० ॥

निशीथप्रणिधीनभिधातुमाह, निषेवित इति । †‘वर्षधरैः’ घण्टैः,
‘कक्षुकोष्णीषधारिभिः’ वारवाणशिरोवेष्टनधारिभिः, शिष्टं स्पष्टं
॥ ४१ ॥

अन्तःपुरामात्यै राजनर्म्माभिधातुमाह, नीचैरिति । ‘नीचैः’, सौह-
त्यमपहाय ‘अन्तःपुरामात्याः’ अन्तःपुररक्षानियुक्ताः, ‘शुचयः’

* सुविनीतसुवेष्टपृथयानः इति सु० । † मातुरन्तिकमपि प्रविविद्धुरिति सु० ।

‡ वर्षधरैरिति सु० ।

कामोपधाविशुद्धाः, 'चित्तवेदिनः' चित्तज्ञाः, 'शस्त्राभिविषवर्जः', यथा भवति तथा, अपायहेतुत्वात् ते वर्जनीया इत्यर्थः, । 'नर्मयेयुः' क्रीडयेयुः, 'महीपतिः', ॥ ४२ ॥

अन्तर्वेशिकसैन्यस्य राज्ञो रक्षाविधानमाह, अन्तरिति । * 'अन्तर्वेशिकसैन्यं' पुत्रदाराद्याभ्यन्तरवंशरक्षानियुक्तं सैन्यं, † 'हि' स्फुटं, 'सन्नद्धं' गृहीतशस्त्रसन्नाहं, 'साधुसम्मतं', सकलगुणयुक्तत्वात्, ‡ 'आयुधकुशलं' रक्षाविधाननियुक्तं, 'नृपं रक्षेत्', अन्येषां तत्तानवकाशत्वात् ॥ ४३ ॥

अवरोधशैचक्षानाधिकारमाह, आशीतिकाश्चेति । 'आशीतिकाः, पूर्णाशीतिवर्षाः पुरुषाः, 'पञ्चाशत्काः' पूर्णपञ्चाशद्वर्षाः, 'योधितः', उपशान्तरागत्वादिस्रवो न भवतीति 'बुध्येरन्', 'अवरोधानां' अन्तःपुराणां, 'शैचं' शुचिभाक्त्वं, 'आगारिकाः' आगारे नियुक्ताः ॥ ४४ ॥

पण्यस्त्रीणां राजसेवामभिधातुमाह, रूपेति । रूपमेवाजीवन्ति इति 'रूपाजीवाः' पण्यस्त्रियः, 'हताः' राजस्नानावसरे हतमज्जनाः, 'परिवर्त्तितवाससः' राजकीयवस्त्रैरेव परिवर्त्तितानि स्ववासांसि याभिस्ताः । 'राजानमुपतिष्ठेयुः', 'विशुद्धखग्विभूषणाः', रसधूपाङ्गप्रलेपशङ्खानिद्यत्यर्थं ॥ ४५ ॥

कुहकादिभ्यो राजसंसर्गनिषेधमाह, कुहकैरिति । 'कुहकैः' इन्द्रजालविद्यावद्भिः, 'जटिलैः' जटाधरैः शैवादिभिः, 'मुखैः' मुण्डितमुखैः भिक्षुकादिभिः, 'बाह्यैर्दासीजनैः' वेश्यादिभिः, 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'संसर्गं न कचिद्रुच्छेत्', ॥ ४६ ॥

विषप्रवेशादिसंसर्गनिषेधार्थमाह, निर्गच्छेदिति । 'आभ्यन्तरो जनः' अन्तःपुरसञ्चारी जनः, 'विज्ञातद्रव्यसञ्चारी' द्वारस्थैर्विज्ञातानां द्रव्याणामेव सञ्चारणं विद्यते यस्य सः । 'कारणेनोपलक्षितः' राजविदितेनैव प्रयोजनेन विदितः ॥ ४७ ॥

* अन्तर्वेशिकः इति मु० । † चेति मु० । ‡ आयुक्तकुशलमिति मु० ।

साङ्क्रामिकव्याधिप्रतीकारार्थमाह, न चेति । ‘अनुजीविनं’ भृत्यं
‘अकल्यं’ व्याधितं, ‘एथिवीपतिः’, व्याधिसंसर्गप्रतिषेधार्थं ‘न पश्येत्’,
‘अन्यत्रात्ययिकाद्रोगात्’, यदि मुखोऽनुजीवी अत्ययकारिणा रोगेणा-
भिभूयते तदा पश्येत् आत्मना प्रतीकारं कृत्वा इत्यर्थः । स्पष्टं शिष्टं
॥ ४८ ॥

कस्मादित्याह, ज्ञात इति । राजा ‘ज्ञातः’ शुद्धकायः, ‘अनुलिप्तसु-
रभिः’ कुङ्कुममृगमदादिभिः सौरभवान्, ‘स्रग्वी’ मालत्यादिभिः
पुष्पमालाधारी, ‘रुचिरभूषणः’ भास्वराभरणशाली, सर्वथा देवीनां
मनोहरो भूत्वा तच्चित्तराधनार्थं ‘देवीं *पश्येत्’, स्वानुरागवृद्ध्यर्थं ।
अन्यत् स्पष्टं ॥ ४९ ॥

पराभिसन्धाननिवारणार्थमिदमाह, नह्येति । ‘नह्ये’ नैव, ‘आ-
त्मीयात् सन्निवेशात्’ स्वीयवासभवनात्, ‘देवीमृहं रिरंसया गच्छेत्’,
अन्यत् सुबोधं ॥ ५० ॥

विश्वस्तानामपि स्त्रीकृतविनाशमाह, देवीमृह्येति । ‘देवीमृह्यगतं’
‘भद्रसेनाख्यं’, ‘आता’, कनीयान् निषिद्धप्रवेशो वीरसेनोऽनुरक्तया
देव्या प्रेरितोऽमारयत् । तथा ‘मातुः शय्यान्तरे लीनौ सौरसः
सुतः’, कुपितया जनन्या प्रेरितः पुत्रान्तरदत्तराज्यं ‘कारुघं’ कारुघदे-
शाधिपं, अमारयदित्यनुवर्तते ॥ ५१ ॥

अपरश्च, लाजानिति । देवीदत्तविषदिग्धलाजभक्षणेन रहोगतः
काशीराजो विनाशित इति फलितार्थः ॥ ५२ ॥

अन्यच्च, विधेति । स्पष्टं ॥ ५३ ॥

अपरश्च, वेष्टामिति । सुबोधं ॥ ५४ ॥

दारगुप्तेः फलं दर्शयितुमाह, यस्येति । स्त्रोकार्थः स्पष्ट एव । लोक-
द्वयमित्यादिना परलोकेऽपि कुलकलङ्काभावात् स्वर्ग इति भावः ॥ ५५ ॥

धर्म्मार्थं दाररक्षार्थञ्च अभिधातुमाह, धर्म्ममिति । ‘अनुक्रमात्’

शास्त्रोक्तक्रमेण, 'वाजीकरणलङ्घितः' वाजीकरणैः शास्त्रोक्तैः प्रक्रिया-
विशेषैः लङ्घितः कृतशुक्लद्विजः, श्रेयः सुगमः ॥ ५६ ॥

अयनविधिमभिधातुमाह, विचार्येति । 'विचार्य' निर्णयि, 'कार्या-
वयवान्' अहोरात्रं षोडशधा विभज्याहोरात्रावयवेषु ये कार्यावयवा-
स्तान्, 'दिनक्षये लोकं *विसर्ज्य', 'प्रमदाहृतक्रियः' प्रमदागणसमा-
हितकार्यजातः, पुरुषायामन्तःपुरप्रवेशाभावात् । '†अशस्त्रबन्धेन' अ-
स्त्रबन्धविरहितेन, 'पाणिना' स्वकीयकरेण, विशिष्टः सन्, सर्वदा
करसन्निहितं शस्त्रं विधेयमित्यर्थः । 'स्वपेत्' निद्रां गच्छेत् 'असक्तः',
यथा तथा, निद्रायामपि आसक्तिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । 'परमाप्तरक्षितः',
विश्वस्तान्तर्वेशिकपुरुषैः रक्षितः ॥ ५७ ॥

निद्रासक्तिनिरासार्थमाह, नयेनेति । 'नयेन' नोत्पनुष्ठानेन, 'जा-
यति' अप्रमत्तत्वेन सर्वं कार्यजातं पश्यति, 'नरेश्वरे', सति 'निराधयः'
निःश्रेष्ठितचित्तपोडाः, उपद्रवकारिणां नियन्त्रादित्यर्थः । 'प्रजाः',
'सुखं', यथा भवति तथा, 'स्वपन्ति' निद्रां याप्ति, 'प्रमत्तचित्ते'
विषयासक्तमानसे, '‡खपितरि' तस्मिन् सति, '§असङ्गयात्' दस्यु-
प्रभृतिभ्यो भयं प्राप्य, 'प्रजागरेण', 'अस्य' राज्ञः, 'जगत्' प्रजारूपं
'प्रबुध्यते' निद्राविहीनं भवति । तस्मात् जितनिद्रेण राज्ञा भवि-
तव्यमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

वृत्तपरान्वयोः साधुकक्षणे पूर्वोक्तार्थसम्पत्तिमाह, इति स्म पूर्व-
मिति स्पष्टं ॥ ५९ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिणां
राजपुत्रात्मरक्षणं नाम सप्तमः सर्गः ॥ * ॥

* विसर्ज्येति मु० ।

† आशक्तेति मु० ।

‡ खपितोहेति मु० ।

§ सङ्गयादिति मु० ।

अष्टमः सर्गः ।

मण्डलाधिपस्य राज्ञो मण्डलशोधनप्रकारमभिधातुमाह, उपेत इति । 'उपेतः कोषदण्डाभ्यां' पूर्वोक्तप्रकृतिसम्पद्युक्तः, अवशिष्टार्थः सुगमः ॥ १ ॥

अपरश्च, रथीति । 'रथी' विजिगीषुः, 'विशुद्धे' मित्रभावापन्ने, 'मण्डले' अरिमित्रादिके, 'चरन्', 'विराजते' । उत्तरार्द्धं स्पष्टं । सर्व्वथा मण्डलशुद्धिविधेयेति भावः ॥ २ ॥

विजिगीषोः स्वमण्डलापेक्षत्वमभिधातुमाह, रोचत इति । 'रोचते' प्रियो भवति, 'सर्व्वभूतेभ्यः' वर्णचतुष्टयसङ्कीर्णजात्यादिरूपप्रजाभ्यः, * 'सम्पूर्णमण्डलः', सप्तप्रकृतिकं राज्यं मण्डलं, तांश्च सप्त प्रकृतयो यदा स्वगुणसम्पदुपेता भवन्ति तदा सम्पूर्णमण्डलशब्देनोच्यते । विजिगीषुणा सर्व्वदा सम्पूर्णमण्डलेन भाव्यमिति भावः । शिष्टं स्पष्टं ॥ ३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, अमत्येति । 'एताः' पक्ष, 'प्रकृतयः' 'विजिगीषोः', भोग्यत्वेन 'उदाहृताः', इति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ४ ॥

एतदतिरिक्तं प्रकृतिद्वयमभिधातुमाह, एता इति । मित्रराज्यां सह अनन्तरोक्ताः प्रकृतयः सप्त भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, सम्पन्नस्त्विति । स्पष्टं ॥ ६ ॥

किञ्च, कौलीनमिति । 'स्थूललक्षिता' दानावसरे स्थूलं बद्ध एव लक्षोक्तरोति स्थूलं दातुं न जानातीत्यर्थः । 'प्रागल्भ्यं' अपरिषद्भी-रुत्वं शेषः सुगमः ॥ ७ ॥

अपरश्च, अदीर्घसूत्रतेति । 'अदीर्घसूत्रता' दीर्घकालं सूच्यते पर्थ्या-लोच्यते कार्यमिति दीर्घसूत्रं तस्य भावः दीर्घसूत्रता तदभावोऽदीर्घ-सूत्रता शोभकारिता, 'अक्षौद्रं' परगुणासहिष्णुत्वरूपक्षुद्रताविही-नत्वं, 'प्रश्रयः' विनीतभावः, अलुब्धता च, 'स्वप्रधानता' स्वयं प्रधानत्वं, 'देशकालक्षता' कार्यानुगुणदेशकालस्वरूपज्ञानवत्त्वं, 'दारुण्यं' दृढता,

परिगृहीतापरित्याग इत्यर्थः । 'सर्वज्ञेशसहिष्णुता' क्षुत्तृष्णादिसर्व-
सहत्वं ॥ ८ ॥

अन्यच्च, सर्वेति । 'सर्वविज्ञानिता' सकलकलाकुशलत्वं, 'दास्य'
आशुकारित्वं, * 'ऊर्जाः' कायबलवत्त्वं, 'संहतमन्त्रता', इङ्किताकारा-
दिगोपनात् । 'अविसंवादिता' विरहितशब्दच्छलाभिसन्धानशोलत्वं,
'शैथिल्यं' अभीष्टत्वं, 'भक्तिक्षलत्वं' अनुजीयादिक्षतभक्तिक्षता, 'क्षतक्षता'
क्षतोपकारमानित्वं ॥ ९ ॥

किञ्च, शरणागतेति । 'अमर्षित्वं' अपराधिषु क्षान्तिः, 'स्वकर्मदृष्ट-
† शास्त्रित्वं' प्रजापालनरूपं स्वकर्म सर्वायुधविषयं दृष्टशास्त्रश्च यो
जानाति, तस्य भावः । 'क्षतित्वं' पाण्डित्यं, 'दीर्घदर्शिता' शास्त्रचक्षुषा
सदूरदेशकालदर्शनशोलत्वं । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

अपरश्च, जितेति । एते अनन्तरोक्ता गुणाः विजिगीषोर्विजिगीषुत्व-
सम्पादका भवन्तीति भावः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ११ ॥

उत्साहगुणस्यैव प्रधान्यं दर्शयन्नाह, सर्वैरिति । 'सर्वैः' अनन्त-
रोक्तैः, 'गुणैः', 'विज्ञोऽपि', 'यः प्रतापवान्' 'यः' प्रतापयुक्त उत्सा-
हविशेषशाली, 'सः', एव 'राजा', प्रजारङ्गनात् । यतः '‡ प्रताप-
युक्तात्', राज्ञः, 'सिंहात्' मृगा इव, 'परे' शत्रवः इतरे जना वा,
'अस्यन्ति' विभ्यति ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, प्रतापेति । 'प्रतापसिद्धौ' सकलशत्रुविकर्त्तन-
जनितं यशः प्रतापः, तस्य सिद्धौ सत्यां । 'उत्थानयोगेन' सततविय-
होद्योगयोगेन । स्पष्टमवशिष्टं ॥ १३ ॥

विजिगीषुलक्षणमभिधातुमाह, एकैति । 'एकार्थाभिनिवेशित्वं'
एकार्थं भूहिरण्यादिरूपे अभिनिवेशित्वं आत्मसात्करणादयद्वात्
द्वयोरपि यत्नः, तदेव § 'अखिलक्षणं', तौ परस्परमरी भवतः । तयोरे-

* सदेति मु० । † शास्त्रत्वमिति मु० ।

‡ प्रतापयुक्ता अस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिवेति मु० । § अखिलक्षणमिति मु० ।

को 'दाहयः', अपरः सुखोच्छेद्यश्च भवति । 'दाहयस्तु शत्रुः' विजिगीषुगणशाली भवति । आत्मनो दुःखोच्छेद्यता विजिगीषुणा सम्पादनीयेति भावः ॥ १४ ॥

सुखोच्छेद्यं शत्रुं दर्शयन्नाह, लुब्ध इति । 'लुब्धः' अर्थलोभात् दानशक्तिरहितः, दानाभावे प्रकृतयो विरज्यन्ते । 'क्रूरः' अतितीक्ष्णदण्डः, स च उद्वेजनीयो भवति । 'खलसः' निरुद्धयोगः, तस्य प्रकृतयोऽपि निरुद्धोगा भवन्ति । 'असत्यः', असत्यशीलः, तच्छीलाः प्रकृतयो भवन्ति इत्यर्थः । 'भीरुः' शैथिल्यरहितः, स च सङ्ग्रामासमर्थो भवति । 'अस्थिरः', स्थितेरहितत्वात् स च प्रकृतिभिर्न सन्ध्यते । 'मूढः' निर्विवेकः, स त्वकिञ्चनकारी भवति । 'योधविमुक्ता' युद्धविशारदशूरपुरुषावमानकृत्, स च योधविमुक्तः सुखेनैवोच्छेद्यते ॥ १५ ॥

विजिगीषोः, अरे, मित्रस्य च लक्ष्यानि अभिहितानि, इदानीं विजिगीषोः यातयं प्रति यियासोः अग्रतः पश्चादासन्नव्यवहितभेदेनारिमित्रादीनां संज्ञान्तराणि व्यवहारार्थमभिधातुमाह, *अरिमित्रमिति । 'अरे' अनन्तरोक्ताया विजिगीषोर्भूम्यनन्तरूपदिग्भागे व्यवस्थिताया अरिप्रकृतेः, 'मित्रं' अनन्तरोक्तं भूम्येकान्तरस्थिः 'अरिमित्रं' विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थेकानन्तरं । 'कृतः परं' अमित्रात्परं, 'मित्रमित्रं' विजिगीषोर्भूम्येकान्तररूपमित्रस्यापि भूम्येकान्तररूपं । 'तथाऽरिमित्रमित्रं', 'च', विजिगीषोर्भूम्यनन्तरस्थारे-र्भूम्येकान्तररूपारिमित्रस्य भूम्येकान्तरं । एता अपि तिस्रः प्रकृतयः 'विजिगीषाः', 'पुरः' अग्रतः, '†स्थिताः' प्रोक्ता गुरुभिः ॥ १६ ॥

पश्चाद्यवस्थितानां तेषां संज्ञान्तराण्याह, पार्थिव्याह इति । 'पार्थिव्याहः' पश्चात् स्थितो विजिगीषोर्भूम्यनन्तरश्च । 'आक्रन्दस्तदनन्तरं' तत्पश्चादूर्तो विजिगीषोर्भूम्येकानन्तरः । 'अनयोः' पार्थिव्याह-क्रन्दयोः, पश्चात् 'आसारावेव' मित्रं । तद्यथा पार्थिव्याहस्य च आ-

सारः स पार्थिव्याहासारः, एवं आक्रन्दासारः, इति पश्चाद्वर्त्तिनो राजानस्त्वत्सारः । पुरस्तात् पञ्च तदधो विजिगीषुः, इति दशराजक-
मिदं 'मण्डलं', 'विजिगीषोः', सम्बन्धि भवति । आसामेव प्रकृतीनां
अयपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्रायम्वर्त्तिनोऽरिथपदेश एव ।
पश्चाद्वर्त्तिनस्तु अरित्वेऽपि पार्थिव्याहव्यपदेशः । 'एताः प्रकृतयो मूलं'
इति [७ । १५६ ।] मनुवचनव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः । 'अन्यथाद्यौ स-
माख्याताः, तद्यथा अयतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरि-
मित्रमित्रश्चेति । एवञ्च चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति, पश्चाच्च पार्थिव्याहः,
आक्रन्दः पार्थिव्याहासारः आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमद्यौ
प्रकृतयो भवन्ति' इति ॥ १७ ॥

अरिप्रकृतेरेव बलापेक्षं संज्ञान्तरमभिधातुमाह, अरेश्चेति ।
'अरेः' यातव्यस्यापि, 'भूम्यनन्तरं' भूम्यनन्तररूपो रिपुः, 'मध्यमः',
नाम, 'विजिगीषोः', 'च' अपि, रिपुरेव भवति । उभयोररिभा-
वादरित्वमित्रत्वयुक्तः, स च मध्यमः 'संहतयोः' एकीभूतयोस्तयो-
ररिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कोषदण्डाभ्यामुपकारे, 'समर्थः' प्रभुः,
तदपेक्षया हीनशक्तित्वात् । तयोरेव 'युक्तयोः' मित्रयोः, निग्रहे
दण्डने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युद्धे समर्थो न भवतीति । अत्र
'मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितं' इति [७ । १०५ ।] मनु-
वचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं 'अरिविजिगीष्वोर्यौ भूम्यनन्तरः
संहतयोरनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमः तस्य
प्रचारं चिन्तयेत्' इत्यादि ॥ १८ ॥

मण्डलाद्विहृदसीनप्रचारमभिधातुमाह, *मण्डलादिति । 'एते-
षां' विजिगीष्वरिमध्यमानां, 'मण्डलात्', भूभागात्, 'बहिः' सान्तरो
विजिगीषोर्भूम्यनन्तरः, 'उदासीनः', नाम, 'बलाधिकः' बलापेक्षया
भवति । स च 'संहतानां' तेषामरिविजिगीषुमध्यमानां, 'अनुग्रहे'

साहाय्यदाने, 'व्यस्तानां' तेषां, 'बध्ने' बध्दखने, 'च', 'प्रभुः' पूर्ववत् समर्थः । अत्र 'उदासीनप्रचारश्च' [७ । १५५] इति मनुवचनं, 'न तथा अरिविजिगीषुमध्यमानां यः संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थः स उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेदिति' तद्याख्यानञ्च ॥ १६ ॥

विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनानां मूलप्रकृतित्वमाह, मूलप्रकृतय-
स्त्विति । 'एताः' अनन्तरोक्ताः विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाः,
'चतस्रः' चतुःसङ्ख्याकाः, 'मूलप्रकृतयः' अपरासां प्रकृतीनाममात्यादीनां
मूलभूताः प्रकृतयः, कारुण्यप्रयोगसन्निहितत्वात्, * 'प्रकीर्त्तिताः' कथि-
ताः, † 'एतत्', 'चतुष्कं' चतुर्भेदभिन्नं, 'मण्डलं', ‡ 'तन्त्रकुशलः' नीति-
तन्त्रप्रवीणः, 'मयः' मयनामाचार्यः, 'आह', । एतदुक्तं मनुनापि
'एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः' इति [७ । १५६] ॥ २० ॥

विजिगीष्वरिमित्रपार्ष्णिग्राहमध्यमोदासीनानां षष्ठां षड्राजक-
मण्डलत्वं पुलोमेन्द्राभ्यामुक्तमित्याह, विजिगीषुरिति । स्पष्टं ॥ २१ ॥

विजिगीषोर्द्वादशराजकमण्डलस्योदासीनमध्यमसंहितस्य द्वादशरा-
जकमण्डलत्वं उग्रनःसम्मतमित्याह, उदासीन इति । प्रतीतं ॥ २२ ॥

अनन्तरोक्तद्वादशराजकमण्डलस्यैकैकस्य मित्रामित्रसंहितस्य द्वा-
दशत्रिकरूपषट्त्रिंशद्राजकमण्डलत्वं मयाचार्येण पुनः कथितमित्याह,
द्वादशानामिति । 'षट्त्रिंशलं' द्वादशत्रिकं षट्त्रिंशद्भवन्तीति । 'ते
च' द्वादश नरेन्द्राः । 'ते च' मित्रामित्रे एकैकशो मित्रामित्ररूपेण
चतुर्विंशतिरिति 'षट्त्रिंशलं', मण्डलं, 'पुनर्मयः', आह ॥ २३ ॥

अनन्तरोक्तानां द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां पृथक् प्रत्येकं अमात्याद्याः
पञ्च प्रकृतयो भवन्ति इति मानवशिष्याणां मतमाह, द्वादशानां
नरेन्द्राणां पञ्चेति । 'द्वादशानां नरेन्द्राणां' द्वादशमण्डलनरेन्द्राणां,
'पृथक् पृथक्' प्रत्येकं, 'पञ्च पञ्च', भवन्ति । 'अमात्याद्याश्च' अमात्य-

* परिकीर्त्ता इति मु० । † आह्वेति मु० । ‡ मन्त्रकुशल इति मु० ।

राष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः, 'प्रकृतीः', 'आमनन्ति' विगमयन्ति, 'मान-
वाः' मनुश्रियाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

ततश्च किं भवतीत्याह, मौला इति । 'मौलाः' मूलभूताः, 'द्वादश'
द्वादशसङ्ख्याकाः, 'याः', स्वामिप्रकृतयः, 'तथा अमात्याद्याः याश्च',
गुणकस्वरूपाः पञ्च, ताः 'एताः', *सप्ततिसप्ततिः' द्विसप्ततिसङ्ख्याका
प्रकृतयः, एतत् 'सर्वे प्रकृतिमण्डलं', इति मानवा मन्यन्ते । एतदुक्तं
मनुना "अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च चापराः । प्रत्येकं कथिता
ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ [७।१५७] इति । मनुवचनव्याख्याने
कुल्लूकभट्टेनैवं कृतं । 'आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अष्टानां शाखा-
प्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोषदण्डाख्याः पञ्च
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादश-
गुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति, तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृ-
भिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनि-
भिः कथिताः' इति ॥ २५ ॥

बृहस्पतिसम्मतमष्टादशराजकं मण्डलमभिधातुमाह, संयुक्तस्त्व-
ति । 'उभयारिः', विजिगीषुयातव्ययोर्भूम्यनन्तरं, एकार्थाभिनिवेश-
मरिजक्षयमिति वचनात् । 'तथा सृष्ट' एवं उभयमित्रः, 'अरि-
मित्राभ्यां संयुक्तः', षट् राजानो भवन्ति, 'मौला द्वादश राजानः',
एवमष्टादशराजकमण्डलं गुरुर्मन्यते ॥ २६ ॥

एतद्राजमण्डलं अष्टोत्तरशतं कवयो मन्यन्ते इत्याह, अष्टादशाना-
मिति । अनन्तरोक्तानां 'अष्टादशानामेतेषां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः' अमात्यराष्ट्रदुर्गकोषदण्डमित्ररूपाः षट् राजानो भव-
न्ति । एवं षड्गुणिताष्टादशकं अष्टोत्तरशतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥

चतुःपञ्चाशद्राजकं मण्डलं विशालाक्षसम्मतमभिधातुमाह, अष्टे-
ति । मतान्तराणि सर्वाणि देशकालप्रजापेक्षया सार्थकानि द्रष्ट-

द्यानि । अस्मिन् मते उक्ताष्टादशानां प्रत्येकस्य 'अमात्याद्याः', अमा-
त्यराष्ट्रदुर्गाणीति त्रयं त्रयं भवति । तेन गुणिताश्चतुःपञ्चाशत् सम्प-
द्यन्ते । एतन्निगुणितं मण्डलं विशालाक्षमतं ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्यधिकत्रिंशत्तमण्डलं केषाञ्चित्तमाह, चतुःपञ्चाशतामि-
ति । अनन्तरोक्ताणां 'चतुःपञ्चाशतां राज्ञां', 'एथक् एथक्' एकैकस्य,
'अमात्याद्याः', षट् राजानो भवन्ति । तेनैतदपरमण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकत्रिंशत्तमितं भवति ॥ २९ ॥

अपरे चतुर्दशराजकं मण्डलं मन्यन्त इत्याह, सप्तप्रकृतिकमिति ।
समूहवाचित्वान्मण्डलशब्दस्यैतदभिन्नं 'मण्डलं' समूहं, 'परिचक्षते' ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

मण्डलत्रिकषट्कपक्षावाह, मण्डलत्रिकमिति । पूर्वार्द्धं सुगमं ।
* 'एते' विजिगीष्वरिमथ्याः 'एथक्' एकैकशः, 'मित्रयुक्ताः', षट्-
सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

षट्त्रिंशत्कपक्षावाह, अमात्याद्या इति । 'भूपतेः' अनन्तरोक्त-
भूपतिषट्कस्य, 'एकैकस्य', 'अमात्याद्याः प्रकृतयः', षट् भवन्ति ।
तेन षट्त्रिंशत्संख्या सम्पद्यते ॥ ३२ ॥

एकविंशतिराजकं मण्डलमपरनयवित्सम्मतमित्याह, सप्तप्रकृतिका
इति । सप्तानामेकैकस्य 'विजिगीष्वरिमथ्याः', त्रयो भवन्ति । तेन
एकविंशतिसंख्या भवति ॥ ३३ ॥

अष्टचत्वारिंशत्कं मण्डलमभिधातुमाह, चत्वार इति । 'मैत्राः'
विजिगीष्वरिमथ्यमोदासोनाः, 'चत्वारः पार्थिवाः', 'एथक्त्रैः सहा-
यकैः', एथक् एथक् मित्रसहिताः सन्तः अष्टकं भवति । तदेव 'अमा-
त्यादिभिः' पूर्वोक्तैः षड्भिः प्रकृतिभिः सह, षड्गुणितमित्यर्थः । 'जग-
त्क्षरसम्मितं' द्वादशाक्षरनिबद्धजगतीच्छन्दोगताष्टचत्वारिंशदक्षर-
सम्मितं भवतीति ॥ ३४ ॥

दशराजकमण्डलमभिधातुमाह, विजिगीषोरिति । व्याख्यातपूर्वं
॥ ३५ ॥

षष्टिराजकं मण्डलमभिधातुमाह, दशानामिति । श्लोकव्याख्यानं
सुप्रतीतं ॥ ३६ ॥

त्रिंशत्काभिधं मण्डलमभिधातुमाह, अरिमित्रे इति । 'मेतुः' वि-
जिगीषोः, 'पुरः' अग्रतः, 'अरिमित्रे' भूम्यन्तरभूम्येकान्तरो दौ,
'*पश्चिमे ते च' पश्चिमौ च, तथैव भूम्यन्तरभूम्येकान्तरसञ्चौ दौ,
विजिगीषुणा सह पक्षकं भवति । 'तेषां एयक् अमात्याद्याः', षट् भ-
वन्ति । एवं गुणिते त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

यथा विजिगीषोस्तथा शत्रोरनन्तरोक्तन्यायेन पक्षकं त्रिंशत्क्षेति
योक्तवित्याह, अरेरप्येवमेवेतीति । स्पष्टं ॥ ३८ ॥

परासरसम्भते द्वे प्रकृती न्याये इत्याह, द्वे एवेति । 'न्याये'
न्यायोपपन्ने, 'अभियोक्ता प्रधानः' विजिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽन्या
याऽभियुज्यते' । स्पष्टं ॥ ३९ ॥

एकायाः प्रकृतेरिष्टत्वमाह, परस्परेति । 'परस्पराभियोगेन' यथा
विजिगीषुणाऽरिः एवं अरिणाऽपि विजिगीषुरभियुज्यते । एवमेव वि-
जिगीषुरभियोक्ता, 'तथाऽरेरपि' । य एवारिः स एव विजिगीषुः
इत्यतः कारणात् एकैव प्रकृतिरित्येकप्रकृतिकमिदं मण्डलमित्यन्ये
॥ ४० ॥

उपसंहरन्नाह, इतीति । 'परिचक्षते,' पूर्वाचार्या इत्यर्थः ।
कामन्दकिनात्मनो बद्धम्रमित्वख्यापनार्थं अयं ग्रन्थविस्तरदोषोऽपि न
गणितः इति । उत्तरार्द्धं सुगमं ॥ ४१ ॥

एतदेव समर्थयन्मण्डलं वृत्तत्वेन रूपयति, अष्टशाखमिति । 'चतुर्मूलं'
विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनरूपाणि चत्वारि राजमण्डलमूलानि यस्य

* पश्चिमे चेति मु० ।

† तथा न्यायोऽभियुज्यत इति मु० ।

स तं । 'अष्टशाखं' उक्तानां चतुर्णां मूलाणां प्रत्येकमरिमित्रे इत्य-
ष्टौ राजानोऽष्टौ शाखा यस्य स तं । 'षष्टिपत्रं', विजिगीष्वादिद्वा-
दशष्टपाशां प्रत्येकममात्याद्याः पञ्च पञ्च प्रकृतय इति द्वादशानामित्यन-
न्तरोक्त [२५] श्लोकोक्ताः याः षष्टिसंख्याः प्रकृतयः ता एव पञ्चाणि यस्य
स तं । 'द्वये स्थितं' देवं पुरुषकारं चेति द्वयं आधारभूतं तस्मिन् स्थितं ।
'षट्पुष्पं' सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयदैधीभावाः षट् गुणाः सन्ति ते
पुष्पाणि यस्य स तं । 'त्रिफलं' उक्तवाङ्मुखाः फलभूता उत्तमा मध्यमा
अवराः क्षयस्थानवृद्धादयो ये क्षामास्तान्येव फलानि यस्य स तं । एवं
मूलमण्डलवृत्तं 'यो जानाति स नीतिवित्' ॥ ४२ ॥

मण्डले षाड्गुणप्रयोगमभिधातुमाह, पार्ष्ण्याह इति । 'विजि-
गीषोः' यातव्यं प्रति गच्छतः, 'पार्ष्ण्याहः' पार्ष्ण्याहणेन विघ्नविधायी
एकतो भूम्यनन्तरः, '*तदासारः' पार्ष्ण्याहस्यैव भूम्येकान्तरः, एतौ
द्वावपि शत्रुमित्रे प्रकीर्त्तिते । एते शत्रोर्यातव्यस्य मित्रे भवतः । 'आ-
क्रन्दः' पार्ष्ण्याहस्य भूम्यनन्तरः, विजिगीषुणा पार्ष्ण्याहवियहणार्थ-
माक्रन्द्यते आह्वयते इति । 'तदासारः', आक्रन्दस्य भूम्येकान्तरः,
आपदि परित्राणार्थमासरतीति । द्वावेतावपि 'विजिगीषोः', या-
तव्यं प्रति उदाहृते मित्रे भवतः इत्यनुवर्त्तते ॥ ४३ ॥

अपरञ्च, पुरो यायादिति । 'पुरः' अग्रतः, 'यायात्', यातव्यं प्रति,
'विगृह्यैव' विग्रहं कारयित्वा, 'मित्राभ्यां' आक्रन्दतदासाराभ्यां,
'पश्चिमौ' एकस्यौ, 'अरी' पार्ष्ण्याहमित्रे । 'पश्चिमाविव' एकस्या-
वरीव, 'पूर्वाभ्यां' मित्रमित्रमित्राभ्यां, 'अरिं', यातव्यं अरिमित्र-
मपि यातव्यं प्रति यायादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च, अरिमित्रस्येति । 'अरिमित्रस्य' यातव्यमित्रस्य, 'मित्रं' यत्
तस्य पुरोवर्त्ति तच्च 'कृतकृत्येन' साधितमहोपकारेण, 'भूयसा' उप-
युक्तशक्तिना, 'संस्तभ्य' निरुद्धचेष्टं कृत्वा गन्तव्यमित्रं स्तम्भितं कृत्वा,

‘उभयमित्रेण’ उदासीनेन, विप्रेषेण किमिच्छसौ क्षम्यति इति चेत् विजिगीषुणा हतकृत्यः हतइत्येवं कृत्वा, ‘पश्चाद्भवेन्नरेभ्यः’, नात्येति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, आक्रन्देनेति । ‘आक्रन्देन’ अनन्तरोक्तेन, ‘आत्मना च’, ‘पार्ष्णिग्राहं’ मध्यस्थं, ‘प्रपीडयेत्’, ‘आक्रन्दासारभाजिना’, ‘आक्रन्देन’, ‘तदासारं’ पार्ष्णिग्राह्यासारं, प्रपीडयेदित्यनुवर्त्तते ॥ ४६ ॥

पुरस्तात् विधेयमभिधातुमाह, मित्रेणेति । ‘मित्रेण’ पुरस्तादवस्थितेन, ‘आत्मना’ स्वेन, ‘एव च’, ‘रिपोः’, यातव्यस्य, ‘उद्धरणं’ उच्छेदनं, ‘कुर्वीत’, ‘*मित्रेण सखमित्रेण’ खोयमित्रेण सह वर्त्तमानेनारियातव्येन, ‘रिपुमित्रं’ यातव्यमित्रं, ‘प्रपीडयेत्’, ॥ ४७ ॥

अपरञ्च, अरिमित्रस्येति । ‘अरिमित्रस्य मित्रस्य’ यातव्यमित्रमित्रस्य, ‘प्रपीडनं’, ‘एधिबोपतिः’, ‘कुर्वीत’, ‘उभयमित्रेण’ पूर्वोक्तेन, ‘मित्रमित्रेण’ विजिगीषुमित्रमित्रेण ‘च’, प्रतीतमवशिष्टं ॥ ४८ ॥

किञ्च, अनेनेति । ‘अनेन’ अनन्तरोक्तेन, ‘क्रमयोगेन’, ‘सदोत्थितः’ सर्वदोषमशाली, ‘अहितं’ सर्वदापकारिणं ‘शत्रु’ भूम्यनन्तरं ‘मित्राणामनन्तरं’ मित्रभूम्यनन्तरं शत्रुमित्रमित्यर्थः, ‘पीडयेत्’, ॥ ४९ ॥

रिपुपीडने फलमाह, पीड्यमान इति । ‘उभयतः’ सन्दंशन्यायेन एकतो विजिगीषुणा, अन्यतो विजिगीषुमित्रैः क्रमोत्क्रमं व्यवस्थितैः, ‘मनीषिभिः’ प्राज्ञैः, ‘पीड्यमानः’, ‘रिपुः’, ‘उच्छेदमायाति’ उच्छिन्नो भवति, ‘तद्वशे’ विजिगीषुवशे ‘†वा’, ‘अवतिष्ठते’ ॥ ५० ॥

स्वपरोभयमित्रस्यात्मसात्कारणार्थमाह, ‡सर्वोपायैरिति । ‘सर्वोपायैः’ सामोपदानादिभिः, ‘सामान्यं’ शत्रोरात्मनः साधारणं, ‘मित्रं’

* मित्रेण हि समिचनेति मु० । † चेति मु० ।

‡ सर्वोपायेनेति मु० ।

उक्तलक्षणं, 'आत्मसात्' आत्मन एवासाधारणं 'कुर्वीत', । 'हि' यस्मात् *'सुखोच्छेद्याः', निःसहायत्वादित्यर्थः, 'शत्रवः', 'मित्रात्', 'उच्छिन्नाः' विस्त्रेयिताः, 'भवन्ति', इति ॥ ५१ ॥

अरेरपि मित्रतापादनार्थमभिधातुमाह, †कारणैश्चैवेति । 'कारणैः' हेतुभिः, उपकाराख्यैः अपकाराख्यैश्च । 'मित्राणि', 'तथा', 'शत्रवः', 'जायन्ते', । शेषार्द्धं स्पष्टं ॥ ५२ ॥

विजिगीषुर्न केवलं मुख्यानेव जगति मित्रत्वेन स्थापयेत् क्षुद्रकानपोति दर्शयन्नाह, प्राधान्येनेति । 'प्राधान्येन' मुख्यतया, 'सर्वत्र' पत्तन-ग्रामादिषु दशसु स्वीयजनपदे यथायोगं परकीयजनपदेऽपि 'सर्वाः च प्रजाः' समस्ता वर्णाश्रमादिलक्षणाः, 'संसर्जयेत्' सामादिभिरानु-रूप्येणानुरञ्जयेत् । "अनुरागे हि सार्वगुण्यं" इतिवचनात् 'तासां संसर्जनात्' सर्वप्रजाजनानुरञ्जनात् 'राजा' विजिगीषुः, 'सर्वाङ्गी' सर्वावयवसम्पन्ना 'अयं' विभूतिं 'अश्नुते' भुनक्ति ॥ ५३ ॥

विजिगीषोर्मण्डलसाधनं समर्थयन्नाह, दूरेचरानिति । 'दूरेचरान्' अतिथ्यवहितान्, ‡'मण्डलिनः' अनन्तरोक्तदादशराजकादीन्, तथाऽन्यान् बहिर्भूतांश्च, 'दुर्गवासिनः' आटविकान्, तथाऽरिमित्रादीनपि 'मित्रीकुर्वीत', यतः, 'तत्प्राणाः' मित्रप्राणाः, 'इह' जगति, 'मण्डलं' अनन्तरोक्तं, 'साधयन्ति' ॥ ५४ ॥

सर्वधर्ममभिधातुमाह, चलेदिति । 'ऊर्जितबलः' शक्तित्रयसम्पन्नः, 'मध्यमः', अनन्तरोक्तः 'विजिगीषया', 'चलेत्' अभियायात्, विजिगीषुः 'तदा' तदानीं, 'एकीभूय' मिलित्वा, 'अरिणा', यातव्येन सह हतसन्धिः, 'तिष्ठेत्', 'अशक्तः', चेत् '§सन्धिना', हेतुभूतेन 'नमेत्' कोशादिभिरुपनमेत् ॥ ५५ ॥

* सुखोच्छेद्या इति मु० । † कारणैश्चैवेति मु० ।

‡ माण्डलिकानिति म० । § सन्धिमानिति म० ।

उदासीने विजिगीषति मण्डलिनां सर्वधर्मेणावस्थानमाह, *विजिगीषत्युदासीन इति । 'उदासीने', विजिगीषया 'विजिगीषति', सति, 'सर्वे मण्डलिनः' विजिगीष्वरिमध्यमाः, सह मिलित्वा, 'सर्वधर्मेण', वक्ष्यमाणलक्षणैः, 'सह', 'तिष्ठेयुः', 'अशक्तयः', 'प्रणमेयुः', आत्मरक्षार्थं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ १ ॥

उक्तक्रमेण सन्धिधर्मं व्याख्यातुमाह, †समुत्पन्नेष्विति । 'कृच्छ्रेषु' महाव्यसनेषु, 'समुत्पन्नेषु' 'सम्भूय' एकीभावमुपेत्य, 'स्वार्थसिद्धये', 'आपत्प्रतरणं सम्यक्', कुर्वन्ति यत्तदिति वाक्यशेषः, 'सर्वधर्म इति स्मृतः' तत् सर्ववृत्तमिति स्मृतं ॥ ५५ ॥ [क्रोडः] ॥ २ ॥

अरिप्रकारकथनपूर्वकं तत्र विजिगीषोर्वृत्तमभिधातुमाह, सहज इति । 'सहजः' स्वकुलात्मनो दयादादिः, 'कार्यजः' एकार्थाभिनिवेशित्वात् कार्यं जायते इति, 'द्विविधः शत्रुरच्यते' ॥ ५६ ॥

अत्रौ विजिगीषुवृत्तस्य चातुर्विध्यमभिधातुमाह, उच्छेदापचयविति । 'उच्छेदः' स्वभूमेः परित्यजनं, 'अपचयः' शक्तिभिर्वियोजनं, †'पोडनकर्षणे', वक्ष्यमाणलक्षणे, 'काले' अनुकूलसमये, 'इति' एतत्, 'विद्याविदः' दण्डनोतिज्ञाः, 'अत्रौ', विषयभूते 'वृत्तं' शीलं, 'चतुर्विधं' चतुःप्रकारं, विजिगीषोरित्यर्थः, 'प्राजः' ॥ ५७ ॥

कर्षणपोडनयोः स्वरूपमभिधातुमाह, रेचनमिति । 'रेचनं', 'कोशदण्डाभ्यां' कोशदण्डतनूकरणं । 'महामात्रः' प्रधानः, 'परं' कर्षणादधिकं महामात्रवधादिकं । स्पष्टमन्यत् ॥ ५८ ॥

उच्छेदलक्षणमभिधातुमाह, समाश्रयविहीन इति । 'समाश्रय-

* विजिगीषत्युदासीने सर्वे मण्डलिनः सह ।

सर्वधर्मेण तिष्ठेयुः प्रणमेयुरशक्तयः ॥ ५५ क्रोडः ॥ १ ॥

† समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु सम्भूय स्वार्थसिद्धये ।

आपत्प्रतरणं सम्यक् सर्वधर्म इति स्मृतः ॥ ५५ क्रोडः ॥ २ ॥

इदं श्लोकद्वयं मु० पु० नास्ति ।

‡ पोडनं कर्षणमिति मु० ।

कामचक्रवीरवीरिणारटीका ।

विजिगीषुभूषणनन्तर इति
करोतिविशेषः । ५८ ।

पूर्वोक्तैरिति सुखोच्छेद्यो भवति तानाह, *कृत्स्न इति । एवम्भूत-
वारिसम्पदा वृत्तो रिपुः सदा सुखोच्छेद्यो भवति ॥ ५६ ॥ [क्रोडः] ॥
कर्षणपीडनयोर्विषयमभिधातुमाह, †कर्षणमिति । 'कर्षण' तनू-
करणं, 'पीडन' कर्षणादप्यधिकदुःखोत्पादनं महामात्रवधादिकं,
'काले', सर्वधानुकूले, 'कुर्वीत', विजिगीषुरित्यर्थः । 'आश्रयमानिनः'
समाश्रयाभिमानिनः । उत्तरार्द्धं स्पष्टं ॥ ६० ॥

पूर्वोक्तः सहजो रिपुः सर्वथा उच्छेद्य इत्येवं दर्शयन्नाह, विभीष-
णस्येति । 'सूर्यसुतस्य' सुग्रीवस्य, विभीषणसुग्रीवयोः सोदर्यौ राव-
णवाली सहजौ रिपू । 'सर्वतन्त्रापहारित्वात्' मन्त्रराजादिकं सर्व-
तन्त्रं तदयद्वरणीयत्वात् हेतोः, निजो रिपुरुच्छेद्य एव ॥ ६१ ॥

सोदर्यः कथमुच्छेद्यो भवतीति दर्शयन्नाह, छिद्रमिति । 'छिद्रं' र-
क्षाशैथिल्यादि, '‡मर्म' यत्राभियुक्तमात्रो भ्रम्यते । '§वीर्यं' बलवत्तां,
'निजो रिपुः' सोदर्यादिः । असौ 'अन्तर्गतः' अन्तःस्थितः, 'दहति' ।
अत उच्छेद्य एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥

न केवलं शत्रुविशेष एवोच्छेद्यः, मित्रविशेषस्योच्छेद्यताऽभीष्टेति
दर्शयन्नाह, वर्त्तते इति । 'यत्', 'मित्रं', 'उभयात्मकं', अर्थादरि-
विजिगीष्वैर्मध्यवर्त्तं भूत्वा, '॥ अरिपक्षपातेन', 'वर्त्तते' विश्वस्ते
विजिगीषौ अपकरोमीति कृताध्यवसायं भवति, 'तदुच्छिन्द्यात्',
'वक्षीव त्रिशिरसं' इन्द्र इव त्रिशिरोनामकदेवविशेषं, 'कृतत्वरः'
अकृतविलम्बः । त्रिशिरा नाम देवविशेषो दानवारिः, इन्द्रस्यामित्रं,

* कृत्स्नः क्रूरोऽलसोऽत्यन्तप्रमादी भौवरस्थिरः ।

सूक्ष्मो योगावसन्ना च सुखोच्छेद्यो रिपुः सदा ॥ ५६ ॥ क्रोडः ।

† कर्षणमिति सु० । ‡ कर्म चेति सु० । § विजिमिति सु० ।

॥ पक्षपातेनेति सु० ।

स दानवाधिपत्ये सुतरां खिग्ध इति वक्ष्या निहृत इति पौराणिकी,
कथा ॥ ६३ ॥

कार्यवशादरेरप्युपचयो विधेय इति दर्शयन्नाह, बलिनेति । ‘ब-
लिना’ बलवता, ‘*द्विषता’ शत्रूणां, ‘विगृहीतस्य’ विग्रहकारिणः,
‘हृद्भ्रवन्तिनः’ सङ्घटापन्नस्य, ‘शत्रोः’, †‘उपचयं कुर्वीत’, ‘आत्मो-
च्छित्तिविशङ्कया’, भूम्यनन्तरादरावुच्छिन्ने बलिर्भूम्यन्तरो भवति
बलवत्वात् । विजिगीषुमप्युच्छिन्द्यात् इति शङ्कया, भूम्यनन्तररूपे
पुरावप्युपचयः कार्य एवेति ॥ ६४ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ भूम्यनन्तररूपेऽसौ,
‘एनं’ स्वशत्रुं, ‘स्वगोचरं कुर्वीत’ भृत्यभावे स्थापयेत् । स्पष्टमवशिष्टं
॥ ६५ ॥

अपरश्च, वंशागत इति । ‘वंशागतः’ स्वकुलप्रभवः, ‘यो रिपुः’,
‘विचलेत्’ एकार्थाभिनिवेशित्वात् व्यभिचरति, यतः सः ‘दुरवग्रहः’
कथमप्यात्मसात्कर्तुं न याति, ‘तस्य संशमनाय’ तद्दमनार्थं, ‘तत्कुलीन’
तद्दायादं, ‘आशु समुन्नयेत्’ सत्वरमुत्थापयेत्, अयमेवैतत् प्रतीकार
इति ॥ ६६ ॥

किञ्च, विषमिति । ‘विषं’, ‘विषेण’ स्थावरविषेण, ‘व्यथते’ नि-
र्वीर्यं क्रियते नान्येन, ‘दंष्ट्रं वक्षेण भियते’, ‘दृष्टसारेण’ परिचित-
बलेन पोषितेनेत्यर्थः । शेषः सुगमः ॥ ६७ ॥

अपरश्च, मत्स्य इति । विभीषणसूचितमर्मप्रहारेरावण उच्छिन्न
इति भावः । अवशिष्टं प्रतीतमिति ॥ ६८ ॥

द्वादशमण्डलाराधनायाह, यस्मिन्निति । ‘यस्मिन् कर्मणि कृते’,
‘मण्डलसंज्ञोभः’ मण्डलस्य द्वादशराजकरूपस्य संज्ञोभोऽमर्षादक्षमा
भवति, ‘मेधावी’, विजिगीषुः, ‘तन्न कुर्यात्’, ‘प्रकृतीः’ एकादशभि

राजप्रकृतीः, तदीयाश्च अमात्यादिकाः प्रकृतीः, 'अनुरज्येत्', एवं कृते सकलमण्डलेष्टो भवति ॥ ६६ ॥

स्वपरिविभागेन प्रकृतिषूपायप्रयोगमाह, साधेति । 'आत्मीयाः' मित्रादिकाः प्रकृतीः, 'साम्ना' सन्धिना, 'दानेन', 'मानेन' यथोचित-पूजया, 'अनुरज्येत्', *'परकीयास्तु' शत्रुतन्मित्रादिकाः प्रकृतीः, 'भेददण्डाभ्यां', 'दारयेत्' हन्यात् ॥ ७० ॥

मित्रादीनामप्यात्मीयत्वं कादाचित्कमित्येतद्दर्शयन्नाह, आकीर्ण-मिति । 'मण्डलं' चक्रवर्त्तिक्षेत्रं, 'सर्वं' निरवशेषं, 'आकीर्णं' व्याप्तं, 'मित्रैः', 'अरिभिः', 'एव च', भूम्यन्तरभूम्येकान्तरतया तत्र मण्डले 'सर्वः' निरवशेषः, 'लोकः', 'स्वार्थपर एव' । तथा चेत्तं 'स नास्ति पुरुषो लोके यः श्रियं नाभिवाञ्छति । अशक्तिभग्नमानास्तु नरेन्द्रं पर्युपासते' इति ॥ एवञ्च कस्यचिदपि मित्रत्वं न विद्यते, एकार्थाभिनि-वेष्टित्वादित्यमेव सम्भाव्यमिति सर्वोऽपि लोकः स्वार्थपर एव । 'कुतो मध्यस्थता क्वचित् क्वचिदपि कस्मात् माध्यस्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, भोगप्राप्तमिति । 'भोगप्राप्तं' भोगहेतुक-कोषसम्बद्धं, 'विकुर्वाणं' विकारं गच्छत्, 'मित्रमपि', 'उपपीडयेत्', 'अत्यन्तं विह्वलं', चेत् 'हन्यात्', 'पापीयान्' निह्वल्यतरः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

हितहितवर्त्तमानयोरेव मित्रामित्रस्वरूपत्वमित्याह, अमित्राण्य-पीति । 'उपचयावहान्' हितकारिणो जनान्, 'अमित्राण्यपि', पूर्वं 'मित्राणि', कुर्वन्ति । शेषार्द्धं सुगमं ॥ ७३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह, बन्धुरपीति । 'बन्धुरपि' सोदर्योऽपि, 'अहिते युक्तः' अहितकारी, स 'शत्रुः', 'तं परिवर्जयेत्', स्पष्टं शेषार्द्धं ॥ ७४ ॥

* परकीयाद्येति मु० ।

† बन्धुरप्यहिते युक्तः शत्रुस्तं परिवर्जयेदिति टीकासम्मतः पाठः ।

मित्रं दोषवदिति सूचितं तदेवात्र समर्थयति, मित्रमिति ।
‘वज्रशः’ वारं वारं, ‘ज्ञातदोषं’ सुविदितापराधं, ‘विचार्य’ निचाय्य,
‘परित्यजेत्’, नान्यथा । ‘हि’ यतः, ‘अभूतदोषं’ अज्ञातापराधं, ‘त्यजन्’,
‘*सः’ विजिगीषुः, ‘धर्म्मार्थौ’, ‘उपहन्ति’, मित्रसाध्यश्चार्थस्तत्त्यागे
स उपहन्त्यत एव ॥ ७५ ॥

विजिगीषोः स्वयमेव दोषगुणान्नेषितमाह, स्वयमिति । सुगमं ॥
॥ ७६ ॥

यतिरेकमुखेनैतत् समर्थयति, न हीति । स्पष्टं ॥ ७७ ॥

मित्राणामनन्तरं कर्मभेदेन ज्यायोमध्यमकनीयसां स्वरूपमाह,
मित्राणामिति । ‘कर्मणि’ उपकरणानि, ज्यायः कर्म उपकार-
लक्षणं यत् करोति तत् ज्यायोमित्रं । मध्यमं उपकारलक्षणं यत्
करोति तत् मध्यमं मित्रं । कनीयः कर्म उपकारलक्षणं यत् करोति
तत् कनीयो मित्रमित्यर्थः । श्लोकार्थः सुगमः ॥ ७८ ॥

मिथ्याभियोगकरणश्रवणे निषेधति, न हि मिथ्येति । स्पष्टं ॥ ७९ ॥

विजिगीषुणा मित्रारिविषये परप्रयुक्तानि वचनानि परीक्षणी-
यानि इति दर्शयन्नाह, प्रायोगिकमिति । ‘प्रायोगिकं’ भेदाद्युपाय-
रूपप्रयोगभवं । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः हतहत्ययो-
र्भेदं कर्तुं राक्षसप्रयुक्तो वैतालिकः पठति—

“भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूतो ह्यैर्मन्यते त्वमिव प्रभुः” ॥ [मु०पृ०६७]

इत्यादि । ‘मात्सरिकं’ मत्सरभवं, यथा तत्रैव नेपथ्ये चाणकोक्तिः,
“आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति” इति । ‘माध्यस्थ्यं’
इच्छाद्वेषराहित्यं, यथा तत्रैव चाणक्यः, परवचनमाकर्ण्य “नूनं सुहृ-
त्तमः न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यतीति” [पृ०१४] ।

* ‘सः’ इत्यस्य स्थाने ‘हि’ इति म० प० पठितं ।

‘पाक्षपातिकं’ पक्षपातेन युक्तं, यथा तत्रैव चरेण समर्पयता राक्षस-
नामाश्रितां अङ्गुरीयकमुद्रां अङ्गुल्यां निवेश्य चाणक्येन मनस्येवोक्तं
“ननु राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयौ संवृत्तः” [८०१५] इति । ‘सोप-
न्यासं’ यस्मिन् वचसि स्थितस्य अर्थस्य उप समीपे न्यासः उपन्यासः
तेन सह वर्तमानः सोपन्यासः । यथा तत्रैव चाणक्येन “भोः श्रेष्ठिन्
स्वागतमिदमासनमास्यतां” इत्युक्ते चन्दनदासः प्रणम्य ‘किं यं जायादि
अज्जो, जहा अनुचिदो उच्यन्तरो सहिच्यस्य परिहृवादो वि
महन्तं दुःखमुपादेदि, ता इहज्जेव अहं उचिदाए भूमीए उववि-
सामि’ इति । चाणक्यः “भोः श्रेष्ठिन् मा मैवं उचितमेतदस्मदिधैः सह
भवतस्तदुपविश्यतामासन एव । चन्दनदासः स्वगतं उवलकित्वादम-
शेण किम्पि” इत्येवंविध उपक्षेप उपन्यास उच्यते [८०२३] ।
“सानुशयं”, अनुशयः पश्चात्तापः तेन सह वर्तमानः तं । यथा तत्रैव
राक्षसः शस्त्रमाकृष्य ससम्भ्रमं, “मयि स्थिते कः कुसुमपुरमवरो-
त्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीं—

प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परित्यज्यतां,

द्वारेषु द्विरदैः परद्विपघटाभेदक्षमैः स्थीयतां ।

मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले,

ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभोऽयं यशः ॥

विराधः, अमात्यात्मनावेगेन, वृत्तमिदं वर्यते । राक्षसः सलज्जं
“कथं वृत्तमिदं मया पुनर्ज्ञातं स एव काणो वर्तते” इति [८०४१।४२।]
इतत् सर्वं सानुशयं वचः ‘जानीयात्’, ॥ ८० ॥

विजिगीषोमित्रविषये वृत्तमभिधातुमाह, प्रकाशेति । ‘स्वयं’, वि-
जिगीषुः, ‘सुहृदां’ मित्राणां, ‘प्रकाशपक्षग्रहणं’ स्पष्टतः एकपक्ष-
पातं, ‘न कुर्यात्’, परन्तु ‘एषां’, मित्राणां, अन्योन्यमत्सरं, अहमेव

विजिगीषोर्मत इति परस्परमत्सरं, 'आशु' शीघ्रं, 'धारयेत्', स्पष्टं ॥ •

॥ ८१ ॥

मित्रविशेषे वृत्तमभिधातुमाह, कार्यस्येति । 'कार्यस्य' पृथिवी-
पालनादेः, 'गरीयस्त्वात्' गुह्यतरत्वात्, 'नीचानां' मित्रविशेषाणां,
'अपि', 'कालवित्' मित्रसाध्यकार्यकालज्ञः, 'सतोऽपि' विद्यमाना-
नपि, 'दोषान्', 'प्रच्छाद्य' संगोप्य, 'असतः' अविद्यमानान्, 'गुणान्',
'वदेत्', ॥ ८२ ॥

बहुमित्रप्रशंसामभिधातुमाह, प्राय इति । 'प्रायः' बाहुल्येन,
'मित्राणि', 'सर्वावस्थानि' उत्तमाधममध्यमानि, स्नेहाटविकपुलि-
न्दयतिप्रभृतीनि, 'भूपतिः' विजिगीषुः, 'कुर्वीत', 'हि' यतः, 'बहु-
मित्रः' मित्रबाहुल्यवान्, 'रिपून्' शत्रून्, 'वशे स्थापयितुम्' वशी-
कर्तुं, 'शक्नोति' समर्थो भवति, नान्यथेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मित्रप्रशंसामाह, न तत्रेति । स्पष्टं ॥ ८४ ॥

मण्डलवृत्तमभिधातुमाह, अमित्राणीति । 'अमित्राणि', 'अवतः'
पालयितृन्, 'दृढव्रतैः' अचलैः, 'मित्रैः' 'न गृह्णीयात्', शेषः सुगमः ॥
॥ ८५ ॥

मण्डलं तच्छोधनञ्चामभिधातुमाह, मित्रेति । स्पष्टं ॥ ८६ ॥

विशुद्धमण्डलस्य राज्ञः प्रजाह्लादकत्वं साधुराजत्वमुपसंहरन्नाह,
इतीति । सुप्रतीतं ॥ ८७ ॥

इति कामन्दकीयनीतिसारटीकायामुपाध्यायनिरपेक्षानुसारिण्यां
मण्डलयोनिर्नामाष्टमः सर्गः ॥ * ॥

अथ नवमः सर्गः ।

विशुद्धमण्डले षाड्गुणप्रयोगयोग्ये विजिगीषौ पूर्वपठितसन्धिप्र-
योगं दर्शयन् सन्धिकार्यस्यावस्थामेव तावदाह, *बलवद्विगृहीत
इति । 'बलवद्विगृहीतः' शक्तित्रयसम्पन्नश्च अभियुक्तः । 'अनन्यप्र-
तिक्रियः' दुर्गमिचादिप्रतिक्रियारहितः, नितरां हीयमान इत्यर्थः ।
सुतरां 'आपन्नः' सङ्घटापन्नः, 'कालयापनां कुर्वाणः', अर्थात् वाङ्मा-
त्रेण केवलं, 'सन्धिमन्विच्छेत्', न तु कर्मणा सहसैव । एवं कृते कदा-
चित् अभियोक्तुः व्यसने समुपस्थिते विग्रहावसरो घटेतेत्यभिप्रायः ॥

॥ १ ॥

षोडशविधसन्धिं श्लोकत्रयेणोपदेष्टुमाह, कपाल इति । अट्टनर
इति, स्तन्योपनेय इति । सुप्रतीतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कपालोपहारसन्धियलक्षणमभिधातुमाह, कपालेति । 'सम-
सन्धितः', घटकपालयोरिव विशिष्टयोररिविजिगीष्वोः शक्तिसाम्ये
कोशदण्डाद्युपनतिं विनैव यः सन्धिः स समसन्धिसस्मात्, 'केवलं'
नान्यथा इत्यर्थः । 'कपालसन्धिः', यथा कपालभङ्गप्रदेशे द्वितीयक-
पाले श्लेषिते बहिरभिन्न एव घटो दृश्यते न च निरन्तरसंश्लेषः, यथा
सत्यशय्यादिसन्धिकर्मरहितत्वात् वाङ्मात्रेण यः सन्धिः क्रियते
कपालसन्धिरुच्यते यथेष्टं, व्यभिचारादित्यर्थः । तथा 'सम्प्रदानात्'
कोशदण्डादीनां सम्प्रदानेन 'यः' सन्धिः, क्रियते, 'स उपहारः' तन्ना-
मकः सन्धिः, 'उच्यते', ॥ ५ ॥

सन्तानसङ्गतनामकसन्धियलक्षणमभिधातुमाह, सन्तानेति । 'दा-
रिकादानपूर्वकः' कन्यासम्प्रदानकृते यः सन्धिः, सः 'सन्तान-
सन्धिः', 'विज्ञेयः', 'मैत्रीपूर्वः' मित्रताव्यवस्थापनपूर्वकः सन्धिः,
'सङ्गतसन्धिः' । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

सङ्गतसन्धेः केनाऽपि कारणेन व्यभेद्यत्वात् काश्चनसन्धित्वमपरसम्मत-
मिति श्लोकादयेनाह, यावदिति । संगत इति । 'यावदायुःप्रमाणः',
अरिविजिगीध्वोः आयुषः प्रमाणं यावदस्यावस्थानमित्यर्थः । 'समा-
नार्थप्रयोजनः' तयोर्दयोरपि अर्थः समाबः प्रयोजनानि च समा-
नानि भवन्ति । अर्थविषये कोऽश्वदीयो मदीय एव, मदीयस्त्वदीय
एवेति विभक्तिर्नास्ति, प्रयोजनविषये तु घर्मार्थकामविषयाणि प्रयो-
जनानि उभयोः समानानि न तत्र विभक्तिः काचिदस्तीत्यर्थः ।
'सुवर्णवत् *प्रद्यत्वात्', । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

उपन्याससन्धिलक्षणमाह, भव्यामिति । 'भव्यां' शुभां, 'एकार्थ-
संसिद्धिं' एकस्य भूम्पाद्यर्थस्य या सिद्धिः तां 'समुद्दिश्य' लक्ष्मीकृत्य,
'उपन्यासकुशलैः', उपन्यासचातुर्योर्विद्धिः, त्वं गत्वा तां भूमिं गृहा-
णाहमपि गत्वा तामेव भूमिं गृहीष्यामीति उपन्यासपूर्वकं, 'यः'
सन्धिः, 'क्रियते', 'सः' 'उपन्याससन्धिः', 'उदाहृतः', ॥ ६ ॥

प्रतीकारसन्धिलक्षणमाह, मयेति । स्पष्टं ॥ १० ॥

श्लोकान्तरेण तदेवाह, उपकारमिति । स्पष्टं ॥ ११ ॥

संयोगसन्धिलक्षणमाह, एकार्थामिति । 'एकार्थी' एक एवार्थः
प्रयोजनं यत्र तां, तुल्यप्रयोजनामित्यर्थः । '†यात्रां' 'सम्यग्मुद्दिश्य'
सुचारुरूपेणाभिलक्ष्य, 'यत्र' सन्धौ, 'अभिगच्छतः' उद्यच्छतः, अरि-
विजिगीषू इत्यर्थः । 'स तु सन्धिः', 'संहितप्रयाणः' परमविश्वास-
युक्तः, 'संयोगः' तन्नामा, 'सन्धिः', उच्यते ॥ १२ ॥

पुरुषान्तरसन्धिलक्षणमाह, आवयोरिति । 'यस्मिन्' सन्धौ, दण्ड-
भयोपनतारिसमीपे एवं 'पणः' प्रतिज्ञा, 'प्रक्रियते', विजिगीषुणे-
त्यर्थः, यत् 'आवयोः', 'योधमुख्याभ्यां', प्रधानयोद्धृपुरुषाभ्यां संहिताभ्यां
'‡सदर्थः' भूमिनाभादिः, 'साध्यः', इति 'स सन्धिः', 'पुरुषान्तरः'
तन्नामक उच्यते ॥ १३ ॥

* प्रद्यत्वादिति मु० । † क्रियामिति मु० । ‡ सदर्थ इति म० ।

अदृष्टनरसन्धिस्वरूपमभिधातुमाह, त्वयैकेनेति । ‘अदृष्टपुरुषः’, विजिगीषोः कश्चन पुरुषो न दृश्यते यत्र स इति । अन्यत्सर्वं सुप्रतीतं ॥ १४ ॥

आदिष्टसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, यत्रेति । ‘यत्र’ सन्धौ, ‘ऊर्जितः’ प्रबलः, ‘रिपुः’, ‘भूम्येकदेशेन पण्येन’ भूम्येकदेशदानप्रतिच्छया, ‘सन्धीयते’, सः ‘सन्धिविद्धिः’ सन्धिधर्मविशारदैः, ‘आदिष्टः’ तन्नामकः सन्धिः, ‘उच्यते’, ॥ १५ ॥

आत्माभिषसन्धिस्वरूपमभिधातुमाह, स्वसैन्येन त्विति । ‘स्वसैन्येन’ स्वहितेन सैन्येन, यत् ‘सन्धानं’, सः ‘आत्माभिषः’ तदाख्यया प्रसिद्धः सन्धिः, ‘स्मृतः’, यतः ‘प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः क्रियते’, सकल-भूहिरण्यादिदानेनाप्यात्मरक्षार्थमुचितमुपग्रहोतुमित्यर्थः ॥ १६ ॥

परिक्रयसन्धिलक्षणमभिधातुमाह, कोषांशेनेति । ‘कोषांशेन’ कोषस्य तृतीयचतुर्थभागेन, ‘कुप्येन’ सुवर्णरजतभिन्नेन, उक्तलक्षणानां ‘सर्वकोषेण वा’ अथवा कोषसाकल्येन, ‘शेषप्रकृतिरक्षार्थं’ कोषवर्ज्यावशिष्टप्रकृतिसंरक्षणाय, यः क्रियते सः ‘परिक्रयः’ तन्नामकः सन्धिः ‘उदाहृतः’, ॥ १७ ॥

उच्छिन्नपरदूषणाख्यसन्धियलक्षणमाह, भुवामिति । * भूमिदानमुच्छेदहेतुः इत्यर्थः । ‘सर्वभूम्युत्थितफलादानेन’, ‘परदूषणः’ तवैतत्सर्वं फलं न भवति त्वया परोपद्रवः कृत इति परोऽत्र दूष्यते इति तदाख्यः सन्धिः ॥ १८ ॥

स्खन्धोपनेयसन्धिलक्षणमाह, परिच्छिन्नमिति । ‘परिच्छिन्नं’ इयत्तया कृतसङ्गां, ‘फलं’ हिरण्यादि, ‘यत्र’ सन्धौ, ‘+स्खन्धस्खन्धेन

* परिभूषणः इति मु० का० । परदूषणस्तु टीकासम्मतः पाठः । परभूषणः इति शब्दक० ।

† स्खन्धः स्खन्धेनेति मु० । प्रतिस्खन्धेनेति शब्दक० ।

दीयते', इयता कालेन एतावत्सङ्ख्यकं फलं देयमिति निबन्धेन व्यव-
स्थीयते, 'तं', 'स्वन्धोपनेयं' तदाख्यं, 'सन्धिः', तज्ज्ञा वदन्ती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

सम्भवतः सन्धिविशेषानभिधाय, सुस्निग्धं सन्धिलक्षणं येषां तान-
भिधातुमाह, परस्पररोपकारश्चेति । 'परस्पररोपकारः', रामसुयोव-
योश्च यः सन्धिः । 'मैत्रः' मित्रत्वेनैव निरुपचरितेन यो भवति ।
'सम्बन्धजः' दारिकादानपूर्वकः, 'उपहारः' यत्र कोषाद्याक्रियते ।
स्पष्टं शिष्टं ॥ २० ॥

एकस्यैवोपहारस्य प्रकृतसन्धित्वमस्मात्सम्मतमित्याह, एक एवेति ।
'मैत्रवर्जिताः सर्वेऽन्ते', त्रयः सन्धयः, 'उपहारस्य भेदाः' उपहार-
सन्ध्यन्तर्गता एव । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

एतदेवोपपादयति । अभियोक्तेति । 'अभियोक्ता' विजिगीषुः,
'बली' शक्त्यादिसम्पूर्णः, 'यस्मादलब्धा न निवर्तते', तेन प्रार्थितमुप-
हरणीयमेव, तस्मादित्यादि सुगमं ॥ २२ ॥

असन्धेयमभिधातुं श्लोकपञ्चकेनाह, वाण इति । विरक्तेति ।
देवेति । अदेशस्य इति । *एतैरिति । श्लोकानामर्थः सुबोधः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनन्तरोक्तविंशतिसंख्यकानां पुरुषाणां एकैकशोऽसन्धेयत्वमभि-
धातुमादौ बालस्य तावदसन्धेयत्वे हेतुमाह, बालस्येति । स्पष्टं ॥ २८ ॥

वृद्धचिररोगिणोरसन्धेयत्वे कारणमाह, उत्साहेति । 'उत्साह-
शक्तिहीनत्वात्' उत्साहेऽवोद्योगस्तच्छक्तिहीनत्वात्, 'वृद्धः', विय-
हासमर्थ इत्यर्थः । 'तथा' एवं, 'दीर्घामयः', दीर्घव्याधिपीडितः,
'एतौ द्वौ', 'अपि', 'स्त्रैः' ज्ञातिभिः, 'एव', 'परिभूयेते', 'असंशयं',
॥ २९ ॥

* एतस्य श्लोकस्य चतुर्थपादे 'भुवं यान्धचिरादश' इति टोकासम्मतः पाठः ॥

सर्वज्ञातिबन्धितस्यासन्धेयत्वमाह, सुखोच्छेद्य इति । स्पष्टं ॥
॥ ३० ॥

भीरुभीरुक्कजनयोरसन्धेयत्वे कारणमाह, *भीरुरिति । श्लोकार्थः
सुगमः ॥ ३१ ॥

लुब्धलुब्धानुजीविकयोरसन्धेयत्वं प्रतिपादयन्नाह, लुब्धस्येति । ‘लु-
ब्धस्य’, ‘असंविभागित्वात्’ असम्यगृह्णतिविधायित्वात्, ‘अनुजीविनः’
योद्धृषुरुषादयः, ‘न युध्यन्ते’, ‘लुब्धानुजीवितैः’, ‘दानभिन्नैः’ दानेनै-
वानायत्तैः, †‘विह्वल्यते’, विजिगीषुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विरक्तप्रकृतिकविषयातिसक्तिमतेरसन्धेयत्वप्रतिपादनायाह, स-
न्धेयत्व इति । पूर्वार्द्धं सुगमं । ‡‘विषयेष्वतिसक्तिमान्’ स्वीस-
न्धोगमद्यपानाद्यासक्तचित्तः । प्रतीतमन्यत् ॥ ३३ ॥

अनेकचित्तमन्वस्यानवस्थितचित्तत्वादसन्धेयत्वमाह, अनेकेति ।
स्पष्टं ॥ ३४ ॥

देवब्राह्मणानिन्दकदैवोपहतकयोरसन्धेयत्वमाह, §सदाऽधर्ममिति ।
‘अधर्मबलीयस्त्वात्’ देवब्राह्मणद्वयानिन्दाजनितपापप्रभावात्, ‘सदा’,
॥‘विशीर्यते’ विनश्यति, **‘स्वयं ह्येव’ विजिगीषुणाऽभियुक्तः किञ्च ।
‘दैवोपहतकस्तथा’ दैवोपहतकोऽपि, जन्मान्तराचरितपापादेव वि-
नश्यो भवति ॥ ३५ ॥

दैवचिन्तकरूपदैवपरस्यासन्धेयत्वमाह, सम्यत्तेष्वेति । ‘आत्मना
न विचेष्टते’, यद्योपनतेऽपि भोजने दैवपरो विपद्यत एव तथेत्यर्थः ॥
॥ ३६ ॥

* कीरोऽपि भीरुपुरुषैः संपाने हि प्रमुच्यते इति संगतिलब्धः पाठः ।

† निह्वल्यते इति मु० । ‡ विषयेऽप्यतीति मु० । § सदा धर्ममिति मु० ।

॥ विशीर्यन् इति मु० । एतत् क्रियापदानुसारेण कर्षपदमपि ब्रह्मण्येव
वर्तते किन्तु देशानुसारेण न तत् समीचीनमिति । ** स्वयं ह्येवेति मु० ।